

ДЕДЯ БУДЬОСЯ
АЩО ПИСЬМЕНСТВО

В. ВИННИЧЕНКО

~~43400~~ / 72-76

Б О С Я К

№ 72-76 Ціна 25 к. № 72-76

КРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК

В. БУХНЕНКО

~~43400~~
45-46

BOOK

1972-76 1972-76 1972-76

В. ВИННИЧЕНКО

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Б О С Я К

43400/

72-76.

ВИДАВНИЦТВО „УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

[89179—32]

Друкарня „Укр. Робітник“

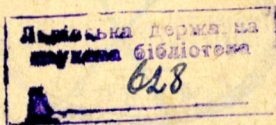
Укрголовліт № 3035

Замов. № 3988

Прим. 7160

Харків

1928

Напівголий, розчавчений марними силкуваннями зберегти бадьорість у нерівній борні із спекою, я лежу на канапі й байдуже, із зневагою дивлюся в стелю. Шкура під волоссям, долоні рук, ніс, вуха—все тіло моє з голови до ніг укрито потом. Власне, я навіть не зовсім певний, чи то тіло моє потіє, чи канапа, чи повітря, густе й гаряче, як дихання чаюючої товстої купчихи.

З вікна безперестанку шугає на мене ущипливим духом асфальту, який варять там на вулиці у великому чорному казані. Я бачу синій, з жовтим відтінком дим, що суне повз мої вікна, і всею душею ненавиджу його.

Але ось я легесенько здригаюсь і весь затихаю. Я боюсь поворухнутись, щоб не злякати старе, знайоме мені хвилювання, що тихенько підкрадається до мене. Я відчуваю, як воно на шпиньках, обережно й ніжно підходить ззаду. Ось-ось обгорне мене всього й лукаво-радісно засміється в душі.

Уже!

Я швидко спускаю ноги на підлогу, енергійно рукавом витираю піт з лица, озирюсь, міркую, прикладаю. Все, як слід: старі чоботи, руда накидка, дві ситцеві сорочки. Трошки вагаюсь що до зубного порошку. К бісу зубний порошок, на случай великої необхідности сіллю можна замінити. Найголовніше є: це папшорт, а все останнє—дурниця.

Хвилювання солодко, обіцяюче грає в мені.

На горі, за містом, я присідаю край дороги, скидаю чоботи й чіпляю їх на палицю разом з торбинкою, в якій лежить хліб, сало, чай, цукор і сорочки. Потім зверх усього примедиковую блискучий, бляшаний чайничок. Кругла кепка надає мені вигляд пролетаря, який знає собі ціну й не дозволяє наступати собі на ноги.

Дбайливо склавши свою кирейку, я вмошую її на плечі таким способом, щоб палиця лежала на ній, не мулячи мені тіла. Після цього підводжусь, розминаю пальці ніг і, переконавшись в цілковитій волі своїй, з полегшенням і незалежністю озирюсь назад.

Внизу, як п'яний чоловік, неохайно й широко розлігшись, лежить город, оперезаний широким поясом річки. Димарі заводів та

фабрик, неначе застромлені в землю велетенські сигари, ліниво куряться. Небо над ними сірувато-зелене, із сивими хмаринками, розкудовченими й задертими в один бік, ніби пасма волосся в заспаної людини. По-над жовтими, лисими берегами Дніпра ледве сунуться незграбні берлини. А за Дніпром степ, оповитий фіолетовим серпанком далини. І поперед мене степ, рівний, гарячий, вільний і безмежно вабливий.

Прощай, город! Прощайте, автомобілі, асфальти, хмари пороху, що тріщить цілі дні на зубах, дзвінки, кнопки, капелюшки, зубочистки. „Мое поважання!“

Поправивши кепку на голові, зручніше примостивши торбинку, чоботи й чайник, я повертаюся спиною до міста і йду назустріч сухому, гарячому степовому вітрові.

За спиною порожнім дзвоном побренькує чайник, підошви ніг пече нагрітим порохом дороги так, неначе я ступаю по вигорнутій з добре натопленої печі золі. Гарно!

В хлібах заклопотано, хапливо цокотять коники, немов десятки малесеньких кравців шиють на крихітних машинках. Так і хочеться їм гукнути: „Геї, боже поможи, хлопці!“

Колоски, ті, що стоять поперед усіх, поважно, гостинно уклоняються мені, привітно посміхаючись зеленими, настобурченими, як у фельдфебелів, усами.

А попереду все степ та степ, рідний, віючий спекою й життям, дорогий. Степ та далекий-далекій обрій, такий таємний, такий хвилюючий, такий повний незрозумілого, але солодкого болю і туги, ніби за ним лежить не яке-небудь повітове містечко, а незнана, загублена людьми країна радості і спочинку.

І по всій круглій, обточеній лінії землі стоять маленькі, як зелені прищики, старі, запорозькі могили, мовчазні, сумні, всіма забуті свідки минулого.

Я йду не поспішаючи, покусуючи солодкуваті стебла жита, жмурячись від сліпучого сонця.

Далеко-далеко попереду темніє ярк, і конячки по тім боці його видаються мишами, запряженими в малюсенький возик.

Раптом несподівано збоку, з-за якого-небудь горба, з'являються крила млинів. Любі млинки! вони подібні до кузьок, що поставали на дві задні лапки, а чотири передні виставили перед собою, немов благаючи когось.

Ось звідкись летять дурноверхі сороки. Вони літають таким рухом, ніби підстрибують по сходах, а кричать криком, похотим на тріск зломленої палиці. За ними плавко й легко, аж приємно дивитись, упевнено, не моргнувши крилом, плывуть степові шуліки.

По дорозі клопітливо, злодійкувато нишпорять посмітюхи з гострими чубчиками, похожими на літеру А.

Небо блідне все більше та більше, і здається, що ось-ось воно голосно скаже: „Ху!“ і втре спітніле лице якоюсь волохатою білою хмариною.

Сонце ж пече серйозно, скупчено, без посмішки жалю і співчуття.

Надвечір, не так уже бадьоро, як удень, помахуючи з мрійною повільністю торбинкою і чобітьми, які досить надокучливо постукують мене в бік, я звертаю до Дніпра. Баста, не хочу більше йти! Та чого ради я повинен іти неодміннове ликим шляхом? Хіба степ не на всі чотири боки розбігається від центру, яким для нього, без усякого сумніву, являюсь я?

Здалеку поблискує дідусь Дніпро. Приємно побачитись із ним тут, у степу, після пекучих обіймів і поцілунків сонця. Таким спокоєм, розсудливістю, такою доброзичливою умиротвореністю віє від нього! Лежиш собі на піску горілиць, упершись благодушно покліпуючими очима в зеленкувато-сірий обшир неба, і слухаєш буркотіння беззубих хвиль дідугана. Поблизу вогник потріскує, димком наганяє в лице, над вогнем чайничок

висить, відбиваючи в блискучому боці вечірнє сонце над обрієм.

І от я вже, нарешті, на березі. Навкруги—ні душі. Пісок чистий, ніжний, як тільце дитини. Вітер тут не сухий і пекучий, а м'який, вогкуватий, насичений духом сонця, води, осоки, листу, нагрітого піску.

Ні, воістину, є щось святе в цій пустельності тихих, жовтих, укритих ріденькими кущиками лози, берегів, у цьому безмежно-широкому, велично-спокійному, благосному-дрому небові, з довгастими, високо-високо піднесеними малиновими хмаринками!

Кротно, любовно хлюпаються об берег жовтуваті хвильки Дніпра. Червононосі чайки мовчки летять кудись на середину річки, безшумно розрізуючи повітря своїми загостреними, як сталеві пера, крилами. Ген-ген на тім боці сунуться вниз плоти, схожі на шахматні дошки, а на них ворухаться малесенькі фігурки людей.

Я набираю в чайник жовто-бурої дніпрової води. Вода подібна до перестояного чаю, який треба тільки розігріти, щоб пити. Далі, не хапаючись і посвистуючи, розкладаю вогонь із сухого коріння осокорів, а з гіллячок майструю триніжки, на які вішаю над вогнем чайник.

Після того, все так само без хапливості, яка абсолютно не гармоніює ні з лисим,

сивим Дніпром, ні з велично-спокійним небом, розкладаю на хустці хліб, сало, чай, цукор, кешеньковий ніжик, синій кухлик і тільки тоді, поклавши під голову накидку, розлягаюсь на піску. Блаженство!

Ні, я рішуче тут ночую! Куди я маю поспішати? Правда, біля води багато комарів, ну, та від них вогонь і дим добре помагають.

Я лежу довго й філософствую. Мені дуже хочеться зрозуміти, збагнути, чого мені так гарно.

І по довгому міркуванню виводжу: найбільша втіха для нашого брата, людини, громадської істоти, є в тому, що йому не треба лукавити з природою, не треба брехати, боятись, стежити за собою і другими. І потім його право бути центром світотвору не однімається ніякими другими центрами світотвору. (От через що ми ще любимо бути насамоті з природою). Сонце, вода, повітря, місяць, дерева, чайки, пісок—все це готове до твоїх послуг. І, крім того, готове без зазирання в очі і кровожадного чекання „на чайок“. Води треба? Будь ласка! Дідусь і не поморщиться і не помітить, хоч бочку візьми з нього. А який з малярів краще намалює оці високі, малинові хмаринки, від яких у душу впиваються тонкі, золотисті струни невиразної туги?

Чайник давно вже сердито щось бурмотить і раптом починає плюватися. Я визволяю його з обіймів огню й заварюю чай. Потім обкладаю чайник жаром і знову лягаю.

Чайки догадуються, що за бенкет має бути тут, на піску, і починають частіше літати над моєю головою, заздрісно та жалібно кричачи. Старий Дніпро теж розуміє і привітно, із співчуттям підморгує мені своїми довгими, козацькими вусами—хвилями. Білоскорі, молоденькі осоки схвильовано, з дивуванням шепочуться наді мною. У них, мабуть, так само, як у мене, при погляді на рожеве сало й зелені, з жовтими пасочками, огірки виступає слина в роті.

А, от-то ж то бо й є, осокороньку, центр світотвору, все ж таки не те, що ви, ви не знаєте...

Тут я здивовано озираюся: до мене наближається якийсь другий центр світотвору. Звідки він узявся? Чудно.

На центрі світотвору була жовтобрудна кепка з видертою чи пропаленою посередині діркою, з якої, як пір'я стирчало червонувато-чорне волосся. Червона і брудна до того, ніби нею мили підлогу, сорочка була збоку розпанахана згори донизу й маяла, як поли піджака. Босі ноги, здавалось, були

обтягнені не людською шкурою, а порепаною, не добре вимазаною дьогтем шкурою для чобіт. Сам центр світотвору був присадкуватий, неначе збухлий, з величезними руками й понурим, зарослим колючою щетиною лицем.

Він прямував просто на вогонь без усякого вагання, без тіни нерішучості, байдуже поглядаючи на мене й ні на крихту не цікавившись мною. Одною рукою він піддержував перекинутий через плече подертий, з висмиканою, брудною ватою, піджак, а в другій ніс поважну ломачку.

Так, сумніву не було: це був один із тих центрів світотвору, яких природа так щедро розсипає побіля монопольок, на пристанях, базарах, обідраних, набухлих, сплячих удень поміж дровиняками лісових складів, обліплених, як стервятина, мухами і яких на грубій, буденній мові звуть босяками.

Босяк підійшов до вогню, кинув на землю своє лахміття і, не хапаючись, сів. Потім зараз же притягнув близько до себе хустку з розложеною на ній їжею, взяв мій ніжик, подивився на нього і сховав собі в кешеню. Замість його з тої ж кешені вийняв великого з жовтим, костяним держальцем, складаного ножа. Все так само не поспішаючи й не вагаючись, він одбатував великий шматок

хліба, потім сала і став уминати, держачи ніж в одній руці й одрізуючи ним то скибочку сала, то хліба. На мене він не дивився й робив усе з незадоволеним, сонно-задумливим поглядом, як чоловік, який прийшов до себе додому і, зайнятий своїми думками, не має ні охоти, ні часу займатися сторонніми речами.

Гм! Цей чоловік почував себе далеко певніше центром світотвору, ніж я. Його навіть не дивувало й не цікавило моє мовчання,— так і повинно бути.

Але, що він поважно був голоден, цей збухлий центр, то це помітно було по тому, як він зубами хапав і видирив із власних рук хліб та сало, як судорожно мняв їх зубами і, не розжувавши, як слід, ковтав з таким звуком, немов гикав. Перешкоджати в таких обставинах людині я не хотів; одначе, і безпричасним свідком зоставатися теж не дозволяло чуття власної гідності. Кашлянувши і тим нагадавши про своє існування, я ввічливо спитав:

— А це ж, дядюшка, як треба понімать? Га?

Босяк байдуже, неохоче глипнув у мій бік і храпнув:

— Що?

— Я питаю, як це треба понімать, що ти так розпоряджаєшся чужим добром? Га?

Гість мовчки одгилив ще шматок хліба й сів зручніше, піднявши коліна врівень з підборіддям. Поклавши на коліна руки з хлібом і салом у кожній, він люто жував і понуро дивився на Дніпро.

— Хм! А це, товаришу, неделікатно так робить...

„Товариш“ одгриз сало з таким звуком, ніби оддер шматок полотна, і знов зажував. Щетина на щоках його кругло вертілася і, здавалось, то був їжак, який неспокійно вмощувався на плечах чудного чоловіка.

— Чуєш, земляк? Що ж ти, брат, нічого не одвічаєш?

Мені все ж таки хотілося почути, що він думає з цього приводу, і які його остаточні наміри. Рожеве сало, хліб і смачно жуючий рот босяка побільшували мою цікавість.

„Земляк“ з досадою повернув у мій бік товсте жууче лице й подивився на мене злим і сердитим поглядом. Проковтнувши, він коротко й нетерпляче кинув:

— Пішов вон зцюдова!

Признаюся: це було несподівано для мене.

— Як?!

— Я тебе як якну... Пішов звідци, говорю!

Гість зовсім не жартував. На збухлім, зарослім лиці його, особливо у круглих, маленьких, з обвислими мішечками під ними очах була така ненависть і гидливість, що

сумніватися в серйозності його настрою не було ніяких підстав. Було таке вражіння, що він довго терпів мене, довго терпів усякі мерзоти і кривди від мене і, нарешті, терпець йому увірвався. Ще слово—і мені буде погано.

— Так це мені треба йти звідци? Оце добра справа!

Чоловік якийсь мент мовчки пильно дивився просто в очі мені важким і немов роздумливим поглядом, неначе рішаючи, що зробити з цим остогидлим і нахабним парубком. Але постановивши, видно, не каляти собі рук чорт зна чим, помалу одвернувся і знов узявся за сало і хліб, водячи заспаними й недобрими очима по широкій, велично-мирній рівнині води. Що я міг кинутись на нього, він, очевидно, й думки не допускав, певний чи в собі, чи в моєму страху перед ним.

Чайничок несподівано зашипів і почав випльовувати з носика воду в жар.

Я машинально схопився, щоб зняти його, але гість раптово озирнувся в мій бік і наготовив ножа до оборони.

Я мимоволі засміявся.

— Ех, ти, голова! чого злякався? Я чайник з огню знять хотів.

Індивід подивився на чайник, на кухлик і ніби тільки тепер зрозумів, що можна

напитись чаю. Нічого не відповідаючи, він перехилився всім тілом до чайника й поставив його на свій бік. Потім налив у кухлик чаю і кинув туди дві грудочки цукру. Подумавши трохи, він кинув ще дві й потім ще аж три. Все це він робив одною лівою рукою, а праву з ножем весь час держав на коліні. Одначе, на мене не дивився і мав вираз все тої самої сонної і злої задуми. Взявши суху гіллячку, він потер її об брудні свої штани, щоб стерти клаптики кори на ній, і почав розмішувати чай у кухлику.

Ситуація ставала непевною, а то й навіть загадковою. Коли цей суб'єкт не дасть мені попоїсти, то доведеться чорт зна скільки плентатись до найближчого села. А, з другого боку, лишити цю справу так було просто неприлично.

Я постановив поговорити серйозно й поважно: як би якийсь центр світотвору ні був певний в собі, він все ж таки іноді мусить посунутись трохи вбік і дати місце коло себе і другому центрові. Тим паче, коли це місце захоплене ним несправедливо і коли другий центр не такий уже хирлявий і безпорадний.

— Ну, земляк,—почав я,—ти це кинь. Чуєш? Я з тобою за шматок хліба битися не хочу, а давай, брат, мирно повечеряємо вдвох. Жарти жартами, а я, голубе, теж їсти хочу.

Ти пий собі чай, їж собі на здоров'я, я сваритися не буду. Ну, тільки ж і мені дай трохи.

„Голуб“, не відповідаючи, взяв за ручку кухлик, підніс до рота і сьорбнув. І зараз же із злісною лайкою швидко поставив кухлик на землю, очевидно, опікшись.

— Та тобі якої... матери треба, сволоч?!— з люттю повернувся він до мене.

— А ти, брат, не лайся,—зауважив я.— Що ти впікся, так я не винен... Коли розум у голові є, так повинен розсудить, що кружка залізна, а чай гарячий. Значить, нада підождають. Ти сам звідки?

— Я тобі покажу звідки я, ти в мене тут добалакаєшся...—Але, видно, мій тон, поза й постава всього тіла трохи здержували його. Він знов почав їсти. Здавалось, апетит у нього був такий же безкрай, як той обшир води, що сунувся вниз, а паляниця і два фунти сала для нього, як плоти, що ледве вже мріли на тім боці.

— Ну, то як же буде, земляк? Га? Даси чи ні?

Земляк замість одповіді, не хапаючись, підтягнув між свої ноги хустку з їжею, поставив туди ж чайник та кухлик і перекосив до мене очі. Ніж він держав зовсім наготові.

— Ти ще довго будеш тут варнякати?— з понурим нетерпінням кинув він.—Гляди!

Ну, що ти робитимеш із таким йолопом? Зоставалось або кинутися до нього й битися з ним та битися доти, доки один із центрів не буде доведений до стану миролюбивої кротости, або піти мені звідси, покинувши противникові всі трофеї його перемоги, та шукати якогось села. А втім був ще й третій вихід: лягти собі збоку і, покладаючись на вроджену шляхетність людської природи, чекати, поки в запухлім гостеві заговорить сумління. Коли апетит його буде задоволений, то жадність замовкне й голос сумління своє візьме.

— Ну, що ж? Доведеться мені без вечері спать лягати!—сказав я, зідхнувши, і ліг на своє місце.

Босяк їв довго, але не з'їв усього. Витерши пальці об полу своєї страшної сорочки, (причому підняв її і показав жовте, як масло, зібране над штанами в складки тіло), він узявся за чай, який уже давно прохолов. Я мимоволі посміхнувся, дивлячись, як він обережно витягував до кухлика свої сині, товсті та масні від сала губи, боячись опектись.

Випивши шклянку і, видно, більше не в силі пити, він зняв покришку з чайника й вилив чай на пісок.

Я аж підвівся.

— Та що ж ти робиш?!—скрикнув я.—
Нащо ж ти виливаєш? Я ж можу випити.

Гість уперше слабо посміхнувся. Але посмішка була така мила, що я серйозно подумав, чи не зустрічалися ми, справді, коли-небудь і чи не зробив я йому якоїсь великої кривди, за котру він тепер і мститься. Але пика абсолютно була незнайома.

— А випив би? Га?—хрипко, з кострубатою іронією кинув гість, скоса зиркнувши на мене.—Може, ще й з сахарцем?

Я знову ліг. Центр світотвору одпихнув убік своєю босою чорно-сірою ногою чайник і розлігся, спершись на лікоть, як чоловік, котрий добре попоїв. Витягнувши з кешені пачку махорки і книжечку паперу, він помалу скрутив цигарку. Потім узяв голими пальцями з вогню жарину, закурив і, прижмуривши одне око, з сонно-хмурым задоволенням затягнувся.

Покуривши трохи, він знов скоса зиркнув на мене і знов блідо й неохоче посміхнувся. І, не говорячи ні слова, ліниво взяв декільки грудочок цукру й недбало кинув їх у ріку. Грудочки булькнули, дали декільки кругів, хвилі підхопили круги і знесли їх униз. Мені видно було, як помалу пускалися на дно в жовтій воді біленькі квадратики. Босяк знов набрав у жменю цукру, затягнувся і, прижмуривши око, тим же лінивим, недбалим жестом одкинув їх у воду. А на товстих губах, на які звисали чорні з червоним

відтінком вуса, не переставала грати зло-
втішна, глузлива й немов викликаюча по-
смішка.

Це вже було явне глузування. Можна ще
було помиритися з тим, що голодний, тем-
ний і грубий чоловік однімає в тебе їжу і
їсть її. Можна було помиритися навіть із
тим, що він не хоче поділитися нею з то-
бою ж і ховає собі остатки на завтра. Але,
що він їх нищить, собі навіть на шкоду, з
цим помиритися було вже не так легко.

— Навіщо ж ти таке свинство робиш,
земляк? Га?—з докором спитав я.—Так же
тільки свині роблять. Нажреться під дубом
жолудів та потім його ж корні й рие. Ех,
ти! Ти думаєш, я твого ножа злякався? Чо-
ловіче добрий, та я таких, як ти, трьох зігну
й вуха їм поодрізую. Дозволив тобі жерти,
бо бачу, що голодний, стомлений чоловік,
свій брат, товариш, значить. А ти он як.
Сам не береш і другому не даєш. Нащо ж
ти так? Совість у тебе хоч ночувала коли-
небудь!

На поганих хлопчиків з моральних опо-
відань такі слова завсігди впливають дуже
добре. Але на мого вони зробили трошки
інше вражіння. Він, правда, перестав кидати
цукор у воду, але зате почав мовчки, з
чудною понурою зневагою дивитися мені
просто в лице. Потім, не промовивши ні

слова, нехапливо підвівся, витер об штани ніж, зручніше взяв його в руку і ступив до мене.

Трохи сутулуватий, з похиленою великою і тупою головою, з широченними грудьми й вузьким задом, він нагадував бугая.

— Ну, коли ти такий товариш і добряка, так давай сюди свої чоботи!—зробив він легкий закликаючий жест ножем.

— Бач, я без чобіт... А як не даси з добрости... (тут він трошки зупинився, немов милуючись цим словом), так ми попробуєм, хто з нас дужчий. Хто дужчий, того й чоботи. Добре?

І він роздушив на губах синю, зловісну посмішку. Я сам почув, що бліднію. Справа почала набирати ідіотськи-серйозного характеру. Що перешкоджало цьому непримиримому центрові пустельних місць встромити мені свого дурного ножа по саме держальце? Цитуй йому тоді моральні байки!

Дати чоботи? Але ж він одними чобітьми не обмежиться. Вже коли для втіхи свого ближнього кидає потрібний йому самому цукор у воду, то він ні перед чим не зупиниться, щоб натішити цього ближнього як слід. Надіятись на закладені в людині іскри божі й гадати, що чоботи можуть бути межею його пристрастей—для цього я мав занадто мало даних.

Я мовчав і пильно, не рухаючись, дивився знизу вгору на гостя.

— Ну?—знов виразно кинув він мені ножем.

— Це що ж виходить, грабувати мене будеш?—трошки натягнуто посміхаючись, спитав я, в той же час міркуючи, що краще: схопитися і раптовим натиском звалити його на землю, чи, не підводячись, вмить обняти його за ноги, шарпнути й таким способом повалити.

— Навіщо грабувати?—вишкірив він свої гнилі зуби.—Ти от про добрість свою щось там базікав. Товариш, мовляв. Ну, так от, коли ти такий добрячий, так подаруй мені свої чоботи. У мене ноги больні, а в тебе он які білі та здорові.

Я подивився на свої ноги, на його, подумав і подав йому чоботи. Добре, побачимо, що далі буде.

— Правда твоя...—згодився я.—На, получай чоботи. Тобі вони потрібніші.

Босяк узяв, нашвидку оглядів їх і кинув назад себе до свого лахміття.

— Ну, а тепер пальто давай чи що там у тебе...—промовив він з тою ж іронічною і сонною посмішкою.

Не міняючи пози, але постановивши хпати за ноги, я байдуже сказав:

— А пальта, брат, не дам...

— Не даси? А чому ж то так?

— Та от так. Не дам та й годі.

— Та чому ж ти не даси?

Розмова, видно, давала йому велику втіху, як чарка горілки перед закускою.

Я згадав про свою палицю і швидко схопив її,—все ж таки хоч яка-небудь зброя.

Гість весело й гуняво зареготав, але не кинувся на мене.

— От добрий чоловіча! Ай, та й душевний, жалісливий!.. Ех, ви, ссволочі, сукини сини!

І додавши ще серйознішу лайку, одвернувся й пішов на своє місце. Що примусило його притишити свої претензії,—моя рішучість, палиця, лінь його чи досягнене ним підтвердження свого песимістичного погляду на людську добрість,—я зрозуміти не міг.

Сонце вже зайшло і тільки розпатлані хмари горіли рум'янцем, наче билися між собою та розчервонілися. Над рожевою блискучою поверхнею води, в якій оддавалися фарби неба, поспішно зигзагами літали ластівки, немов хапалися наловити до ночі мух. Навкруги стояла м'яка тиша, яка тільки підкреслювалася хлюпанням хвиль та щебетанням ластівок.

Мій гість, видно, не збирався нікуди йти. Він ліг, підмостив під голову пакунок з їжею та чоботи і став тупо, пильно дивитися на

мене. Лице його було вже знов понуро-сонне й немов задумане.

Їсти мені вже чомусь не хотілося.

Хвилі сумно хлюпались об берег. Дніпро потемнів, засмучений і здивований. Он яке нетривке людське щастя! І до чого неспокійні та невживчиві ці люди. Як мало в них мудрого спокою і як багато чудної і безпричинної ворожнечі одне до одного!

Так ми пролежали довго. Хмари на небі давно остигли, поробилися сивими, хвилі потемніли, посиніли, і той берег зовсім зник, розплившись у тьмі. Зазуміли комарі коло вух і стали колоти в ноги. В глибокій синій височині почали потроху висипати зорі.

Я встав, розгорнув огонь і підкинув сухого коріння. Босяк не ворухився. Я подивився на нього й мені здалося при світлі слабенького вогника, що очі гостя швидко заплющилися. Я присунувся з киреєю під дим і довго лежав так, дивлячись у небо. Раптом босяк заворухився, покректав і сів.

— Чи цілі гроші?—муркнув він, ніби про себе.—А то добрячі люди у сні можуть обчистити добре...

І він витяг з кешені гаманець. Обережно розчинивши його, він почав рахувати гроші, ніби провіряючи, чи всі там, чи не вкрав їх у нього в той час, як він дрімав. Що він ні трішки не сумнівався в цілості своїх

грошей, про те й мови не могло бути, рахувавши же й показував їх тепер немов для того, щоб подразнитися і показати, що він абсолютно не боїться спати, маючи таку суму в кешені (він налічив до п'яти рублів і п'ятидесяти трьох копійок).

Після того він ще раз покурив і влігся знову. Хутко почулось його рівне, з хлюпанням у горлі дихання.

Я зробив подушку з піску, зверху поклав свої сорочки, накрився киреєю і теж почав дрімати під заклопотане й незадоволене зуміння комарів, що настирливо силкувались пробратися до мене під накидку.

Коли я прокинувся, над Дніпром, якраз над тим місцем, де вчора ввечері пливли плоти, стояв червоний, великий місяць. Від нього через увесь Дніпро до самих ніг моїх тягнулася широка кривава смуга світла. Весь краєвид прибрав якийсь таємний, суворий і моторошний вигляд. Берег змінився, неначе став крутішим; осоки поробилися вищими й густішими, їх неначе цілий ліс тут виріс. Вода здавалася дуже темною, глибокою та густою, а по ній, на гребінцях хвиль, миготіли немов чийсь руки чи ноги.

Вогонь ледве жеврів. Я подивився на свого співночліжника. Він спав, накривши голову

піджаком, з-під якого чулося густе й голосне хропіння, похоже на звук тупої пилки по дереву.

Я підклав гіллячок у вогонь, прокашлявся, голосно позіхнув,—босяк не притих ні на мент. Лежав він боком, і видно було при червонім світлі місяця широку роззявлену дірку кешені в штанях, де були гроші. Дурний чоловік: без усякої бійки можна було витягнути в нього гроші й він навіть не почув би того. Я ліг на своє місце. Але спати неможна було: комарі літали цілим роєм круг голови й кусали з таким сказом, неначе завзялися вигнати мене звідси. Я трохи не в самий вогонь ліг, але нічого не помагало.

Босяк же хропів ще смачніше. От варто б повчити цього нахабу: встати, потихеньку витягти гроші й закопати їх у пісок, тут же біля нього. А вранці, коли кинеться до грошей і, не знайшовши, почне лютувати, прочитати йому підходящу нотацію і показати, де його гроші. От, мовляв, дурню, бачиш, як благородні люди поводяться. Він буде зворушений і піде собі з миром, несучи з собою ясний спомин про чесного й великодушного подорожнього.

Та й на пику його втішно було б подивитися після того, як він не знайшов би в кешені своїх капіталів. От у сказ прийшов би!

Я підвівся і ще раз подивився на скоцюрблену, з підігнутими під себе колінами постать гостя. Кешеня лукаво, спокусливо роззявилась і манила своєю діркою. Хіба спробувати?

Я потихеньку встав і підійшов до босяка. Рипке, низьке хропіння чулося з-під піджака. Піджак злегка то здіймався, то спадав, і здавалося, що то хвилі цього храпу його здійсмають.

Я постояв трохи, подивився на місяць, що здивовано викарячив на мене свої круглі очі, і рішив поспробувати.

Нахилившись до босяка, що мирно хропів собі, я злегка торкнув його рукою в бік. Ні темп, ні сила його хропіння не змінилися. Добре. Тоді я обережно просунув руку в кешеню і почав намацувати пальцями гаманець, стараючись робити це яко-мога плавкіше і м'якше. Але в руки все ліз якийсь папір, мабуть, пачка з тютюном. Затримуючи для чогось дихання, я зробив усилля і попхнув руку трохи далі. Босяк, як здалося мені в ту ж хвилину, на один мент увірвав свій храп, але то, видно, так тільки здалося через велике напруження і шум у вухах від нахиленої пози. Нахаба хропів так само.

Нарешті, пальці налапали гладеньку металічну дужку гаманця і потягли його до себе. Заціпивши його між двома пальцями, я помалу почав витягати руку.

І вмить вся купа тіла, що лежала переді мною і спокійно хропла, зразу підстрибнула з ревом угору. Я від несподіванки і з переляку хутко вихопив руку з гаманцем і в той же мент почув, що його не стало між пальцями. Одночасно у воду щось ляпнуло. У мене мигнуло, що то ляпнув гаманець. Але тільки мигнуло, бо думати було ніколи: босяк уже душив мене й ревів:

— А-а, сто бісів твоїй матері! Так ти так?! Так ти так?! Давай сюди гроші!

Я почув на своїй шиї шорсткі, дерев'яні пальці, що, як кліщами, душили мене. Шарпнувшись усім тілом убік, я скажено крутнув босяком і вирвався.

— Он де твої гроші, дурню!—із злістю крикнув я і, одбігши вбік, показав на воду. Але в той же час став так, щоб бути наготові й не датися схопити себе. Босяк, мабуть, теж чув, як щось ляпнуло у воду, де, справді, на сажінь від берега пливли ще вниз широкі круги.

— А-х, ти ж бісова душе!—рявкнув він і кинувся вперед. Я вмент наготовився, весь перехилившись йому назустріч. Але босяк кинувся не до мене, а туди, де спав. Я відразу ж зрозумів, що він шукав свого ножа. Я сам кинувся туди ж. Босяк зміркував мій намір і, озирнувшись, як бугай з похиленою головою, прожогом посунувся на мене.

Зчепившись і тісно, до болю в нігтях пальців, уп'явшись один одному в тіло, тяжко хакаючи й аж стогнучи від люті, ми почали ламати один одного, гнути, піднімати. Але сили були майже рівні. І вмить я чудом якимсь, не мозком, а всім тілом, мускулами згадав один спосіб борні, який колись у юнацтві давав мені успіх—здається, я дико крикнув при цьому, і босяк уже лежав на землі.

Надушивши одною рукою за горло й навалившись усім тілом на груди йому, я гарячково почав шукати кривавими очима по піску. З-під піджака блищав кінчик ножа. Схопивши його й повернувши держальцем до себе, я краще взяв у руку і прохрипів над босяком, який судорожно, скажено вигинався підо мною:

— Ну? Що? Дивись! (і я підняв руку з ножем над самим горлом його): один мах і заллешся юшкою. Босяк затих і дивився прямо в лице мені вилупленими очима, на одному з яких червоно одблискував місяць. Рот був роззявлений і щелепи судорожно зо всієї сили душили на руку мені.

Пус... сти... —нерешті прошипів він.

Я згадав про другий, мій ніж, і, не випускаючи босякової шиї, витягнув його з кешені нахаби. Потім я встав і одійшов убік з ножем у руці.

Босяк повернувся набік, одвернувшись од мене і, тяжко дихаючи, лежав не рухаючись, неначе зразу ж знов заснувши. Я теж захакався, і в очах мені стояли червоні круги. Все тіло помалу визволялося від страшеного напруження і слабло. Я одійшов до своєї киреї і ліг, держачи ніж у руці.

— Ну, щастя твоє, воряга!—раптом понуро просипів босяк таким голосом, наче в горло йому набралось піску.

— Сам, дурень, винен,—відповів я.—Чого накинувся? Я хотів тільки посміятися з тебе, щоб ти не був такий занозистий. Скільки там було?

Босяк нічого не відповів. Він почав шукати в кешені, неначе сподіваючись, що гаманець там. Але сподіванки не справдилися,—в кешені нічого, крім пачки з тютюном, не було. Зробивши цигарку, він розгорнув сірий попіл, припав до нього всім лицем і став плямкати губами, стараючись закурити. Нарешті, підвівся з червоною цяточкою на фоні лица і ліг на свій клунок головою.

— Скільки було грошей, я тебе питаю?—спитав я знов.

— Пішов вон, воряга!

— Я тобі кажу: скільки було там грошей?

— Що, може, оддать хочеш?

— То моє діло. Скільки, кажи?

Босяк у червоній напівтмї хмикнув плямою свого лица.

— От чесний чоловік! Настоящий товариш. Сказано: добряка... І не зчувся, як гроші витяг. Ну, оддавай, товариш, там було десять рублів. Виймай, розплачуйся.

П'ять він набавив. От таке ж подле твоїння: я так і знав, що набавить. І от же міг спокійненько взяти собі ці гроші, коли б я їх дав йому, ані на крихту не подумавши, чи має він яке право на їх. Те, що він одняв у мене чоботи, які коштували більше, ніж його десять (та й не десять, а всього п'ять, чи й того, мабуть, менше) рублів, він цього не брав на увагу.

— Ну, що ж ти сидиш? Оддавай гроші!— знов заговорив він.— Закинув і давай.

Йй-богу, він, здається, починав вірити, що я справді віддам. Про чоботи йому ані гадки!

— Так, говориш, там було десять рублів? — понуро й немов визнаючи за ним право вимагати, перепитав я.— Ану, що то він скаже, цей нахаба?

— Да. Десять рублів і п'ятдесят три копійки. Викладай січас мені!

Він ще не зовсім був певний, що я так „січас“ і викладу, ще не добре розумів, через що я зроблю це, але що в нього є

якась сила вимагати їх у мене, це він уже чув по моему голосу, винуватому і хмурому. Значить, треба було користуватися цим!

— Ну, давай, давай!

— Та де ж я тобі візьму їх?—сказав я.— Нема в мене таких грошей. Я чоловік робочий,—що зароблю, те й проживу.

— А мені яке діло? Ти взяв мої гроші й оддай... Коли ти чесний чоловік!

Ага! от на чому він хотів утвердитись: на чесності. Ах, ти ж моя понура бестія!— а чоботи ж як?

Але про чоботи я не хотів ще говорити. Побачимо, до чого він може дійти, цей чесний нахаба.

— Я вернуть тобі твої гроші не відмовляюсь,—сказав я.—Тільки їх зараз нема в мене. Хочеш, я зароблю і оддам тобі?

— Е?—явно насмішкуватим голосом обізвався він. В таке у нього вже не вистачило нахабства повірити.

Місяць за цей час підліз уже досить високо. Від утоми чи страху, що забрався так далеко, він позеленів і розтеряно дивився вниз круглими очима. Смуга світла теж позеленіла. Під нашими ногами одноманітно, ритмічно хлюпали хвилі. Ставало вогко, і ноги горіли від укусів комарів. Пісок під руками був холодний і мокрий,—падала роса. Осокори стояли нерухомо, неначе

заснули під балачку двох людей. Босяк заворушився, помалу підвівся і почав скидати з себе сорочку. Потім чогось довго колупався коло пояса в себе, часами з ляском б'ючи на собі комарів, і, нарешті, зовсім роздягся. Я догадувався, що він хотів робити.

Місяць заграв зеленяво-червоними смужками на жовто-сірому тілі, особливо освітлюючи живіт, роздутий і на диво великий.

Не говорячи ні слова, босяк пішов до берега, одбиваючись од комарів і придивляючись до води.

На березі він зупинився, зрівняв себе з тим місцем, не бився зі мною, одступив кроків на два вниз і тоді обережно ввійшов у воду. Перед ним з бульканням плигнуло декільки жаб, виринувши кроків за два в зеленкуватій смузі місячного світла і пливучи вниз за водою.

Босяк ліг у воду й почав шукати, водячи руками по дні й пересуваючись з місця на місце.

— Він туди далі впав!—не видержав я.

Але ворог мій немов не чув.

Він довго шукав і ближче, і далі; пірнав, сопів, хукав, шепотом матюкався, знов виміряв очима місце і знов пірнав, сидючи по довгу в воді й пускаючи бульки. Але гаманця не знаходилося.

Небо стало сіріти. Мені, нарешті, зробилося так холодно, дивлячись на бовтання тіла

в холодній воді, що я не міг уже більше цього терпіти.

— Годі, земляк! Кинь!—крикнув я йому.— Не найдеш все одно. Вилізай, я оддам тобі твої гроші.

В гаманці в мене були тільки дрібні, останні я зашив у пояс штанів, маючи на думці зустрічі з подібними „земляками“. Розпорювати пояс при босякові й через це скупчити його увагу на своїй особі мені, розуміється, було незручно. Тому приходилось віддати йому все, що було в гаманці, себ-то по точному підрахункові два рублі і дві копійки. Я висипав усі монети на долоню і, підійшовши до води, простягнув їх босякові, що хмарно дивився на мене.

— На, бери. Всі свої гроші оддаю тобі. От. На й кошельок разом. Все, що маю. Бери.

Він узяв і міцно затиснув у руці гаманець, у який я висипав гроші. Вираз його посиленого, набурмосеного обличчя був понуро-непроникливий. Руки його трусилися від холоду і пахло від нього водою й жабуринням.

Одягаючись, він так дрижав, що не міг попасти в рукави сорочки. Але, коли я хотів допомогти йому, він одпихнув мене й вилаявся. Одначе, від синіх губ його й танцюючих у різні боки колін на мене несло таким холодом, що я поспішно став розкладати вогонь.

— За тобою ще вісім рублів!—раптом, зовсім несподівано заявив босяк, сидючи під своїм піджаком.

Я озирнувся. Він дивився на мене упевненим і злим поглядом.

— Да, вісім рублів,—повторив він.—Поняв? Чого вилупив так очі?

— Ну?

— Ну, от тобі й ну. Подавай їх сюди!

— Та де ж я тобі їх візьму, чудак-чоловік?! Сам же бачив, що до копійки оддав.

— Це мені без надобності. Одроби. А щоб мені ці деньги були!

Що за дивний поворот? Через що раптом така впевненість, такий тон? Він, очевидно, готов був іти за мною і ждати, поки я йому відроблю ці гроші.

— Тоб-то як одробить? Заробить та заробіток тобі оддать?

— Атож, атож.

Коліна його ввесь час здригувалися від холоду, ноги посіріли від довгого купання, ніс блищав, але очі дивилися твердо, із свідомістю знайденого ґрунту під ногами.

— Добре,—сказав я.—Од своїх слів не одмовляюсь. Значить, ти хочеш тепер іти зо мною?

— Еге ж, з тобою.

— Чудесно.

Ситуація ставала надзвичайно цікавою.

Вогонь потріскує і стріляє в нас іскрами, що зараз же гаснуть. Ми мовчимо. Я маю винуватий і скупчений вигляд (ножа, одначе, ні на мент не випускаючи з рук).

Мене хилить до сну і страшенно хочеться лягти, укритися з головою і віддатися всім тілом солодкій слабості. Але я тільки на хвилину дозволяю собі заплющити важкі й теплі, як подушки, повіки. Від цього мені зараз же стає далеко тепліше, думки робляться надзвичайно легкими, приємними і трохи фантастичними. Я думаю про те, що босяк схожий на мого приятеля-журналіста, що ми зараз підемо з ним до Баранівських і питимемо там холодну воду з кізилевим варенням. Правда, наперед візьмемо гаманець із десятима рублями, котрий, як виявляється, лежить між спинкою канапи й сидінням. Я засуваю туди руку і двома пальцями силкуюсь схопити металічну дужку гаманця. Але спинка канапи тріщить і я падаю вниз головою.

Швидко розплющую очі й випрямляюсь, трохи не впавши у вогонь, що тріщить. Босяк спить, поклавши голову на коліна. Волосся мокрими кільцями звисає йому на ноги.

Я знов заплющую очі. Над головою в осокорах невпевнено й обережно попискує пташинка. Писк її надзвичайно приємно чути, але я цього не дозволяю собі й силкуюсь розплющити очі. І мені здається, що я вже

розплющив їх, що встаю, набираю в чайник води і ставляю його на вогонь. Пташка в цей час пурхає круг моєї голови і приємно цвірінькає. Потім вона потроху віддаляється, цвірінькання її стає глухішим та глухішим.

Коли я розплющую очі, сонце вже горить на небі. Дніпро—рожевий, молодий, свіжий, весело іскриться і широко блищить. По другий бік вогню сидить босяк і п'є чай. Волосся так кільцями й засохло йому на лобі, але обличчя вже сине від холоду. Він зиркає на мене, вихлюпує на пісок остатки чаю з кухлика і, простягаючи його мені, строго говорить:

— На, пий чай. Треба йти. Нерано.

— Куди йти?—спочатку не розумію я.

— Куди? Забув уже? Гроші одроблять.

Ні в лиці, ні в голосі ні трішки іронії. Тон строгий, начальницький, не допускаючий зайвих балачок.

Мені стає весело, але я серйозно, мовчки беру кухлик і п'ю чай. Босяк лежить на боці, жмуриться на Дніпро, покурює й мовчить. Небо чисте-чисте, без єдиної хмариночки, рівного, зеленяво-блакитного кольору. Пісок одсвічує ніжною рожевістю, а трава та листя здаються матовими від роси. На тім боці Дніпра димиться легкий, синюватий туман.

Але звідки ж усе-таки ця певність, строгість, ця свідомість свого права вимагати

від мене чогось? Адже ніж у мене, сила на моїм боці, про це в нього, напевне, нема ніяких сумнівів,—в чому ж річ?

Я раптом згадую, що босяк чудно-пильно подивився на мене тоді, як я дав йому всі свої гроші. Його це, мабуть, дуже вразило й наштотхнуло на такі міркування: чоловік оддає всі свої гроші, оддає тому, хто ограбував у нього чоботи, але за те, що закинув гроші цього грабіжника. Значить, цей чоловік—чесний, або ж, другими словами, дурний. Фізична сила на боці цього дурня, але розумний чоловік завжди дужчий і дурістю повинен користуватися.

Мені така роля видається несправедливою і я хочу вияснити йому, що можна бути чесним, але зовсім не дурним. І тому говорю:

— А знаєш що, земляк? а відробляти тобі твої гроші мені начеб-то й не слід. Га?

Земляк поверта в мій бік свою круглу голову і деякий час уважно й понуро дивиться на мене.

Погляд у нього до того тупий і злобний, що в мене з'являється сумнів у справедливості моєї психологічної аналізи.

— А це ж як?—кидає він.

— Та так. Ти чоботи мої взяв?

— Ну?

— Ну, от і виходить, що ми—квит. Я твої гроші закинув у воду, а ти взяв у мене чоботи.

Грошей у тебе було всього п'ять рублів, а чоботи стоять у три рази дорожче. От і маєш.

— А ти ж що сам казав, що одробиш?

— Верни чоботи, одроблю.

Він зручніше, всім тілом повертається до мене і знову дивиться, важко й неприємно-пильно.

— Та ж ти чоботи мені сам дав! По доброті. Я не однімав.

Тепер він уже не посміхається іронічно, вимовляючи слово „добрість“.

Ага, он як? Так, правильно, я сам простягнув їх йому.

— Верис?—питає він, не зводячи з мене очей.

— Та воно... може й верно...—нерішуче згоджуюсь я.

— Ну, от. Виходить, чоботи ти мені подарував. А грошей я тобі не дарував, ти їх витяг у мене у сні, украв, значить. А чесні люди так не роблять. Ну? Повинен ти їх мені оддати, чи ні?

Іншими словами: чесний ти чоловік чи ні?

Підривати в людини віру в чесність,—ні, я цього не хочу брати на себе. Я мовчу й думаю.

— Ну?—добивається він.

Я розумію, що він повинен хвилюватися: дурень я чи ні.

Але питання так поставлено, що я не хочу прийняти його в подібній формі. Дурність і чесність повинні бути розмежовані.

— Так, все це, брат, верно!..—зідхаю я.— Але ж ти силою примусив мене „подарувати“ тобі чоботи. Коли б я не дав, ти б мене й ножем штрикнув, а все ж таки взяв би їх. Верно?

— Нікада! — переконано і строго стріпує він головою.

Але тут я вже не можу здержатись і сміюся. Він же навіть не посміхається і хмуросонно позирає на мене.

— Ех, брат!—нарешті, говорю я йому повчаючим тоном — треба бути людиною, а не свинею. Узяв чоботи й буде з тебе. А ти ще гроші потребуєш. Та й знов і тут свинею виказуєшся: сам при мені нащитав тільки п'ять рублів, а говориш десять. Навіщо брешеш?

Ну, нарешті, він таки побачить, що не з дурнем має діло.

Але він тим самим понуро-злим голосом відповідає:

— Сам брешеш, воряга! Десять було. Я що сказав п'ять, так це для того, щоб ти не позаздрив та не кинувся на мене.

Ач як! Він, у кожному разі, був не дурень, умів як збрехати.

— І це правда? Не брешеш?

— Та бреши сам, сука! Думав, що з чесним чоловіком спать лягаю... Ну, та я тебе скрізь найду. Не оддаси добром, оддаси інакше...

Ага! Так? Система примусової моральності? Ти мусиш бути чесним зі мною, який тебе має сам грабувати. Коли ж по добрій волі не будеш моральним, то будеш інакше.

Власне, він нічого нового мені цим не сказав, я з дитячих літ це чую.

І все ж таки я й на таку чесність не згоджуюсь.

— Он-як?—кажу я.—Ти лякаєш? Е, брат, не вийде діла, тобі ж гірше буде: візьму та й не оддам тобі грошей. Тільки я цього не зроблю. Я тобі оддам, але не із страху. Адже ніж у мене? Га?

Босяк скоса зиркає на мене й мовчить.

— У мене? Кажи.

— Ну?

— Можу я, значить, тут же покончити з тобою, щоб одчепиться од тебе? От візьму „приш'ю“ отут тебе, засиплю піском та й уже. Можу чи ні?

Він мовчить, не ворухиться, тільки скоса поводить на мене запухлими, настороженими очима.

— Мовчиш? Ну, так от, брат, погрози свої кинь. А що я чесний чоловік, так я це тобі хочу неодмінно доказать. Ти чоботи огра-

бував у мене. Добре. Це твоє діло, *ти* за це одвічай. Я витяг у тебе гроші, я й верну тобі їх. По своїй добрій волі верну. Знаєш, що це таке по добрій волі бути чесним чоловіком? Ні?

Він так само мовчить, вичікуючи.

Я знаю, що з усього сказаного мною йому важно, що надія на те, що йому дадуть гроші, ще не зовсім загублена для нього. Це головне. А через що—то питання другорядне.

Але нічого, нехай. Як-ні-як, а наочний доказ чесности мусить на нього вплинути.

Рішено: ми йдемо далі разом. В першому ж селі я стаю на якусь роботу і в поті лица відробляю закинені у Дніпро гроші. Тепер час робочий, пора сінокосів,—можуть і по карбованцю в день дати. Десять день—і благородне завдання виконане.

Я кажу про свою постанову босякові й починаю збиратися в дорогу. Його відношенням я не цікавлюсь, але бачу, як він, натягаючи на свої ноги мої чоботи, не то допитливо, не то з підозрінням поглядає на мене.

Ми йдемо спочатку по березі Дніпра, а потім звертаємо у степ на великий шлях. Сонце гріє у спину, і вже пахне степом—чебриком, полиньом, цвітом жита. В тіні хлібів ще лежить срібляста роса і приємно свіжить ноги. Коники невтомно стрикотять

на своїх машинках; вгорі дзвенять жайворонки; тоненько, як на скрипочках, пищать і зумлять мухи, бджоли, жучки. Здається, якийсь велетенський оркестр настроює свої інструменти і ось-ось зараз велично, созвучно заграє щось урочисте й радісне.

Ми посуваємось мовчки, повільно. Правда, ми могли б, напевне, багато цікавого розказати один одному, але ми в таких обставинах, що мусимо мовчати. Мені хочеться часом заспівати, але понуре лице босяка вбиває це бажання. Чоботи надають йому поважності, і він ніби сам це почуває. Коли б ще зашити дірку на кепці та роздерту сорочку, він міг би навіть імпонувати на селі. Але я в це мішатися не хочу, у мене є своя певна мета, і я повинен насамперед її мати на увазі.

Одначе, поводження босяка мені здається все ж таки неясним. Коли, наприклад, я зупиняюся, щоб зірвати колос або подивитися на далеку блискучу смужку Дніпра, він зараз же незадоволено й навіть строго покрикує на мене:

— Ну? Чого став?

Коли я сідаю спочивати, він не сідає, а стоїть біля мене, нетерпляче і хмуро поглядаючи навкруги. Це трохи не погоджується з тими настроями його, які, на мою гадку, повинні б тепер володіти ним.

Але я мовчу.

В першому ж селі, в яке ми входимо, нас зустрічає невдача. На нас дивляться так пильно й підозріло, відповідають так мляво й неохоче, так байдуже відносяться до скажених нападів собак на нас, що ми хутко припиняємо свої спроби знайти що-небудь у цих чудних людей і виходимо знов у степ.

— Ні, брат!—кажу я босякові.—В селі нам навряд чи вдасться знайти роботу. Треба в город або на шахти йти.

Він набурмосено згоджується зо мною. Між іншим, по дорозі він встигає зазирнути в „монопольку“ і тепер у нього в кешені пляшка горілки, яку він час від часу п'є, як воду. Мене не частує.

Горілка піднімає його настрій,—рухи стають жвавішими, енергійнішими. Але енергія ця виявляється трішки однобоко.

Коли на дорозі нікого нема, він звертає в хліба і ступає по них, уперто, із сонно-злісним усміхом топчучи їх.

Побачивши попереду сіру посмітюшку, він піднімає свою ломаку і, понуро-серйозно націлившись, шпурляє у птичку. Не попавши, із серцем, мстливо лається.

От ми йдемо лугом. Край дороги пасуться мужицькі коні, спутані мотуззяними путами. Босяк помалу підходить до їх, ловить і, розпутавши, сильно б'є ломакою по спинах. Коні

звичайно, зараз же біжать на гору в хліба де їх піймають, а хазяїни їхні платитимуть за спашу.

На вітання стрічних людей він мовчить або відповідає матюками, лякаючи і вражаючи їх.

Зо мною він усе більше та більше строгий, нетерплячий і сердитий. Горілка немов розгорнула темну купу його душі і від неї іде задушливий, тяжкий дух.

Це неприємно і стомлює. Мені сумно, і подорож стає нудною.

А іноді раптом незрозуміла, щемляча жалість уколить у серце, хочеться сказати цьому нещасному щось таке, що хоч трохи повернуло б його душу до мене другим боком. Не може ж бути, щоб у людини не було ясного, як не боку, то хоч цяточки, хоч малесенької плямочки. Є ж, напевно, любов до кого-небудь або хоч спомин про неї? А ну, нехай він цею плямочкою поверне свою душу до світу.

І от я обережно, іноді навіть підробляючи під його тон, заводжу розмову й задаю всякі питання. Але мої спроби тільки дужче розгортають запашну купу.

Мати? Ого! Коли б він знав її, коли б йому піймалась ця шлюха, він показав би їй, як підкидати своїх дітей у приюти.

Чи жонатий він? Жонатий, тільки не вінчаний; за три копійки із своєю рогожкою.

А то прраз в моррду! і така тобі жінка, що перший сорт. На кий чорт жінка? Щоб тягалася з іншими псами? Вірних жінок нема й не було одвіку, всі ссволочі і дррані, тільки одна хитріша, а друга дурніша. Всяка жєнщина од природи—шлюха. Навіщо ж з одною звязуватись, коли можна сотні їх мати?

З окремих спеціальних слів, виразів, виликів я виводжу, що йому знайомі тюрємні ґрати і злодійська мова. Звичайна ж його професія, здається, розгрузка берлин і, коли обставини дозволяють, усього, що погано лежить. Змалечку побував у лабєтах хазяїв і звідти, мабуть, виніс основи свого милого світогляду

Товариші, друзі?

Ну, тут теж ні плямочки, ні цяточки. Сьогодні друзяка, а завтра за пляшку горілки ніж у бік.

В життю найголовніше — удача. Удалося тобі першому перерізати горло другові й захопити його місце, — твоє щастя, живи і втішайся. Не вдалося, — тягай лантухи на пристанях і спи під тином.

Він мені, розуміється, своїх цих поглядів не виясняє. Я сам їх вибудовую на підставі його відповідів, які складаються більше з лайок і насмішок з мене ж.

Нарешті, я потрохи скорочую свої розпитування і змовкаю.

Він час від часу смокче з пляшки і, не закусуючи, спльовує на дорогу.

Щоб добратися до шахт, треба переїхати на другий бік Дніпра.

Тут, при переправі у нас виходить сутичка з перевозчиком. Власне не в нас, а в босяка.

Перевозчик — добродушний балакучий, підсліпуватий дідусь із бувших лоцманів. Він охоче направляє мене, як доставитись до залізниці, як зайцем у товарному поїзді проїхати до станції Плетений Кіш, як від цього Плетеного Коша пройти на Салаєвські рудники. Він усе і всіх знає, сипе числами років, верст, карбованців, питаюче й ласкаво посміхається, хоч ні про що не розпитує. Словом, дідусь такий, з яким ніякої охоти битись чи сваритись не може виникнути. Крім усього, за перевіз бере по п'ятаку, махаючи за це веслами з півгодини.

Платити повинен босяк, бо всі гроші у нього. Я на Дніпрі нагадую йому про це, і він коротко й похмуро киває головою. На діда він весь час дивиться важким, глибокозневажливим поглядом і в розмову не вступає.

Коли човен із шарудінням вилізає носом на піщаний берег, босяк мовчки встає, вистрибує й чекає мене. Я теж вилізаю. Тоді гевал бере човен за ніс і дуже пхає його назад у воду. Дідусь у цей час стоїть і

босякові видно, що він повинен від штовхання упасти, але це його не зупиняє. Дід, справді, падає на спину в човен, а човен, лишаючи за собою конусосхожий слід на блискучій тихій воді, з легким хлюпанням одпливає від берега.

— Та що ж це ти робиш, свиня ти?! — кричу я вражений. — Навіщо старого чоловіка обідив? Оддай йому зараз же гроші!

— А цього желяєш? — показуючи ломаку, вишкіряється він, і, вважаючи питання скінченим, байдуже й важко прямує вгору по стежці. Берег не заселений, людей нема, заступитись нікому, — і він собі спокійний.

Я не знаю, що мені робити. Дивлюсь на човен і думаю, чи не вбився чоловік. Але ось боязко підводиться хирлява постать перевозчика, нервово хапає весла й хапливо, часто починає гребти до села.

Я помалу йду за босяком. Мені вже скучно, я почуваю все більшу та більшу досаду на себе: навіщо я йду з цим чоловіком? Крім утоми та нудьги нічого більше він мені не дасть. Він навіть неінтересний, я подібних до нього багато покинув у городі серед своїх знайомих. Вони так само по-дурному все життя тягають свої лантухи, так само грабують чоботи і так само спихають на дно човна дідусів, що перевозять їх через річку. Я пішов у степ, щоб спочинути від них. Навіщо ж звязався з цим?

Я постановляю розпрощатися з ним при першій же нагоді.

Тут, у степу, не треба про це говорити: може вийти знову бійка, нема ніякої необхідності вживати ножів та кулаків там, де можна питання розв'язати простіше і спокійніше. На станції я заявлю йому, що не маю бажання далі подорожувати з ним, побажаю йому всього найкращого й куплю білет за таку ціну, на яку в нього не повинно вистачити грошей. Та й годі.

Але коли я виразно уявляю собі, як саме роблю цю заяву, мені стає не то соромно, не то шкода цього суб'єкта. І я почуваю, що не зможу так обійтися з ним.

Від цього втома, нудьга й досада ще дужче налягають на мене. Солоний піт, що ввесь час ріже мені очі, дратує мене; торбинка калатається на палиці у всі боки; накидка ввесь час те й робить, що злізає з плеча; в підошви ніг боляче колить. Глупо все та й годі!

Чого ради я йду з якимсь нахабою і робитиму на нього два тижні? Що я йому тим докажу: що одним дурнем більше насвітлі?

Ми довго так ідемо, — він попереду, я ззаду. Іноді він озирається, немов перевіряючи, чи не втік я. І тоді щетинисте, зле з круглими, тупими очима лице його наганяє на мене трохи не містичне чуття. Мені здається,

що я якоюсь фатальною, таємною силою звязаний з ним і з цього часу нема вже мені рятунку.

Я стріплююсь, сміюсь із себе, але втома, згага, голод знов настроюють мене песимістично.

На станції все проходить. Шматок хліба з салом, два кухлі води та холодильник залі третьої класи цілком одсвіжують мене.

Босяк сидить поруч зо мною і вовчими чужими очима блимає на всіх. Він, видно, почуває себе маленьким, самотнім, затюканим.

Ні, я не можу його покинути. Він, крім того, так упевнений у своїй владі наді мною чи в чомусь іншому, що в мене бракує рішучости обманити цю віру.

Та й чому б мені ще не побути з ним? Фігура в кожному разі цікава й не зовсім звичайна. Треба тільки гарненько покопатися в ньому. А я все одно ж намірявся побувати на рудниках,—от і хай собі ця фігура плентається зо мною.

— Так їдемо разом, дядюшка, га? — кажу я до нього бадьорим голосом.

Він із похмурим непорозумінням зиркає на мене: він ні на хвилину в цьому не сумнівався. А з нів і рттиж зини оци нідок хмшні оци

І ми їдемо! Нас запихають у порожній товарний вагон, в якому пахне мукою та чимсь цвілим (наперед взявши з нас гроші за проїзд). В вагоні жовта напівтьма і білий борошняний порошок у щілинах та кутках. Ми лежимо на трусській підлозі, хитаючи в такт колесам головами, і думаємо кожний своє.

Іноді поїзд зупиняється і тоді все тіло приємно щемить, а навкруги панує чуйна тиша. Десь далеко чуються голоси і стукіт молотка об колеса. Потім передні вагони з грюкотом шарпаються, наш вагон злегка здригується, а далі теж шарпається вперед, немов злякавшись, що зостанеться. І знов ми трусимось і похитуємо головами, неначе беззвучно, гірко плачемо. В щілину дверей пробираються сонячні промені і в залежності від позиції поїзда пересуваються по вагону, як стрілки годинника.

Я думаю про босяка. Він зо мною так само строгий, непривітний, злий. Те, що я збираюся вернути йому гроші, ані трішки його не зворушує і не облагороджує,—він вважає, що так і повинно бути.

Це не годиться. Лишаючи його при таких поглядах на речі, я роблю йому тільки шкоду. Треба, щоб він зрозумів мій вчинок так, як він є. А для цього треба розказати йому про інших людей, про інше життя і він тоді

побачить сам, що слід бачити. Побачить і... Хто зна, може, це направить його життя по іншому шляху?

Я навіть хвилююсь і нашвидку накидаю про себе план промови.

Босяк лежить на своїм піджаку й тупо дивиться кудись у куток. Почекай, голубчику, я тебе зараз трішки розворушу.

Я починаю почувати до нього навіть щось подібне до ніжності, уявляючи, як йому розплющатся ці тупі очі і як він оживе. Він ще від похитувань вагона іноді хитає головою і, здається, ніби згоджується зо мною.

Прокашлявшись, я присовуюсь ближче до босяка й починаю розмову. Зачинаю обережно, дипломатично, щоб не настроїти відразу проти себе. Я роблю уваги про те, про се, задаю питання, часом похльоскую по плечі його. Босяк скоса, з підозрінням і хмурую увагою зиркає на мене, майже не відповідаючи. А коли відповідає, то теж питаннями, вроді: „А тобі що? А якого біса?“ Це небагато, але я не гублю бадьорости. Я певний в собі, і це надає моєму голосові м'якості, привітності й, без сумніву, перекональності.

І от потроху я помічаю на його лиці все більшу та більшу цікавість і оживлення. Ага, серце! От то-то ж бо й є!

Я говорю далі, ще з більшим запалом, одвертіше, стаю навіть на коліна перед ним, щоб дати простір жестам, які в таких випадках теж добре впливають. Босяк покивує головою і це вже не від штовханів вагона. Очі його трохи підведені догори і в них поблискує думка. Коли мені здається, що через стукіт колес йому не добре чути, я підвищую голос і майже кричу, як на зібраннях. Він уже не зводить з мене уважних очей. В них світиться щось хитре, як у людини, котра починає дещо розуміти. Іноді він мене перебиває питаннями:

— А ти тоже соціаліст?

Або ж:

— А в тебе цих недозволених книжок січас при собі немає?

Я чудесно розумію його питання і даю на них відповідні відповіді. Справа посувається. Мені стає душно, голос хрипне, але не слабне, навпаки — міцнішає.

Нарешті, босяк зупиняє мене.

— Та-ак... — немов роздумливо говорить він. — Тето всьо правильно... Ну, а тепер послухай ти мене.

Він навіть приймає зручнішу позу для цього.

Я охоче змовкаю і з повною готовістю кажу:

— Прошу. Слухаю.

Цікаво, що він скаже. Здається, він має щось в'яснити собі.

— Слухаєш? Добре. Ну, так от що, товариш: тепер ти мені одробиш уже не десять рублів, а мабуть так, що двадцять!

Я не розумію його.

— Двадцять? Це ж через що так?

— А через те, товариш, що так мені желятельно. Поняв? А коли тобі так нежелательно, так підем на станції до жандара та нехай він нас розсудить. Ти йому, значить, про соціалістів розкажеш, а я послухаю... Ге?

Мені не віриться, що він говорить серйозно, і я мовчки, стоячи перед ним навколюшках, вдивляюсь в його лице. Ні, паскудна пика світиться насмішуватим, мстливим торжеством.

Не говорячи ні слова, я лягаю на старе місце й дивлюсь на золоті промені, в яких грає порох. Я почуваю страшенну втому, і горло горить так, наче його довго чистили щіткою, як скло від лампи.

— Ну, що ж ти, пташечко, замовкла? Га? Соголасний на двадцять чи до жандара підем?

Мені раптом стає смішно, бо вся ця історія, власне, більшого й не варта.

Озирнувшись до нього, я із сміхом відповідаю:

— Сорок одроблю, тільки зроби милість, не веди до жандара.

— Добре? Побачимо! — погрозово киває він.

— Та що „добре“? Не віриш? Їй-богу боюсь. На все согласний, тільки не веди, ради бога!

— Добре, добре. Засмієшся ти на кутні. Бачили ми таких. Водили не раз в участок. Там вашого брата помівають харашо. От там посмієшся.

Ах, дурне творіння! Він незадоволений на мене, йому не подобається моє легковажне відношення до його таких серйозних планів і рахунків.

Він замовкає й робить цигарку, похитуючись і трусячись від штовханів вагона.

— Ех, ти, дурню! — нарешті кажу я йому. — Та невже ж жандар дурніший за тебе? Чого ж ти думаєш, що він тобі повірить, а не мені? Де ж твої свідки, що я тобі щось казав? Та подивитися тільки на тебе, та й того доволі, щоб схопити тебе за шиворот та в кутузку. Йолопе ти! І десяти рублів не візьмеш і в кутузку попадеш. Бо я, брат, скажу тоді, що ти в мене чоботи ограбував. І в мене знайдуться свідки, що це мої чоботи.

Очевидно, мої аргументи освітлюють йому справу з нового боку. Він мовчки, старанно закурює і вдає, що дуже зайнятий цигаркою, яка розліпилася.

Мене ж уже цікавить інше питання: як поводитиметься цей нахаба, коли відмовиться від жандара? Чи посміє він після цього вимагати десять рублів?

Нахаба мовчить і курить, спльовуючи на стіну вагона. Я лежу, посвистую й рішаю теж мовчати. З жандаром я, розуміється, не маю ніякісінького бажання заходити в які-будь розмови, але показувати це босякові нема рації. І я тільки посвистую.

Босяк не звернувся до жандара, признавши, мабуть, справедливість моїх міркувань. Але цей інцидент зовсім не примусив його відмовитись від обіцяного йому відробітку. Розмові в вагоні він взагалі не надавав ніякого значіння, не вдалось та й годі.

Коли ми вилізли на Плетенім Коші, він спокійнісінько пішов собі поруч зо мною по дорозі, яка вела до Салаєвських рудників і яку показав мені якийсь залізнодорожник.

Таке поводження могло викликати навіть деяку пошану. Я постановив не розлучатися з цим цікавим екземпляром homo sapiens і підтримувати наші відносини до останньої можливості.

Дорога була вузенька, малонакочена, але понад нею біг до обрію ряд телефонних стовпів, які здавалися там далеко забитими

в землю паличками! Гудів мелодійно й сумовито дріт, шелестів кошлатий овес, пахло цвітом жита. Після темного вагона з його цвілим духом тут за цей простір, за гудіння дроту та дух доспіваючого жита можна було навіть босяка розцілувати.

Він ішов, звичайно, із своїм хмарним, сонно-злим виглядом, погупуючи по дорозі ломакою і ніяких дротів та житів не помічав. Яка йому може бути від них вигода? Ніякої. Ну, значить, вони не існують.

Але про що ж він все таки міг думати? Про віщо могли бути думки цього на диво самотнього чоловіка, який навіть у чубатій посмітущі бачить ворога?

— А в тебе паспорт є, земляк? — раптом згадав я, коли на обрію став з'являтися якийсь стовпчик, котрий я після довгого міркування признав за димар рудника.

Земляк тільки подивився на мене косим уважним поглядом і нічого не сказав.

— Є?

— А тобі що?—мляво посміхнувся він.

— Та те, що без паспорта тебе й у посьолок не пустять. Там, брат, на цей щот строго. Ти зразу кажи. Коли нема, то підем кудись у друге місце.

Він чудно й довго подивився на мене, потім скинув свою кепку і з-під підкладки витяг брудний, заялзений папірчик. Розгор-

нувши, він показав його мені з тою ж глузливо-неохочою посмішкою. Я встиг прочитати: селянин такої-то волости, Хома Іванович Каленик. Дуже приємно познайомитись!

— Що є? Ти вже й зрадив?—ховаючи знов пашпорта в кепку, процідив Хома Іванович.

Я засміявся й підтвердив його догадку.

Чорний стовпчик на обрію висувався все вище та вище. Незабаром коло нього забілили хатки, як білі розкидані в степу камінчики. А ще через півгодини стало видно великі червоні вали круг димаря, неначе чотирьохкутна фортеця. Біля фортеці розляглося сільце.

Сільце обіймав невеличкий ярк із зеленою смушкою очеретів і вузюсінькою стьожею річки.

Була саме шоста година, як ми вступили в улиці рудникового містечка. З хаток і з червоних, брудних та довгих казарм виходили шахтарі з лямпочками в руках, простуючи всі в один бік. Лямпочки були невеличкі, довгенькі, обмотані товстим дротом з дротяними держальцями. Ідучи, шахтарі помахували ними, як дяки кадилами. Всі вони були в постолах, а ноги до колін були добре обмотані товстими лантухами, обв'язані мотузками, так що литки здавалися напухлими. Сорочки на шахтарях були всякого кольору: і синього, і червоного, і чорного,

але всі були блискучі, засмальцьовані і здавалися невдало пофарбленими в темно-червону фарбу. Правда, і штани, і постолі, і картузи, і руки—все було темно-червоного, цегляного кольору руди. Та не тільки люди, але й солома на дахах, стовпи, порох на дорозі, свині в калюжах теж були червоно-руді.

В одній руці в шахтарів були лямпочки, а в другій клуночки з хлібом. На плечах недбало висіла тепла одіж,—під землею холодно хоч в яку спеку. Холодно, темно й мокро, недурно так ноги обмотано. Але браві хлопці! Вони так незалежно помахували своїми лямпочками, так молодцювато несли набакир одягнені свої кепки, наче йшли кудись на вечірниці. І до того в деяких вигляд був такий, ніби вони знали якийсь секрет, котрий ні за що нікому не скажуть. Сонце світило з-за хмаринок довгими, віястими проміннями, подібними до тих, що малюють на іконах; вікна горіли червоним радісним світлом; далеко мрів степ, вільний, широкий. Здається, спускатися в якусь темну, вогку дірку під землю навесь цей золотий вечір і на всю ніч, таку ніжну, зоряну, запашну, не повинно бути приємно. А вони нічого,—ідуть, помахують лямпочками, ще й поглядають круг себе так, ніби їх там жде щось краще за те, що покидають тут, на поверхні землі.

Вони рішуче подобались мені, і я голосно здоровкався з ними. Вони охоче, але байдуже відповідали мені й абсолютно не цікалися мною, навіть не звертали ніякої уваги на мої босі ноги. Навіть Хома Іванович їх не зацікавив, чого я все ж таки трохи не то що побоювався, а чекав з не зовсім приємним чуттям. Значить, багато бачили всякого люду на своїм віку. Вони іноді перегукувалися між собою і деякі звертали в маленький перевулочок. А ті, що йшли далі, питали їх:

— До Олі Степанівни?

— Ато ж. Треба зайти.

І я бачив, як вони підходили до невеличкої крамнички, що подібна була б до повітки під залізним дахом, коли б не було над дверима зеленої з чорними літерами вивіски. Коло дверей крамнички валялось багато солом, кінського гною, папірців од цукерків і черепків од пляшок,—очевидно, тут часто ставали покупці з кіньми.

Я рішив піти також до тої Олі Степанівни,—в таких крамничках завжди найкраще знають про все, що діється в околиці: хто жениться, кого обікрадено, чи є робота в кого.

Хома Іванович віднісся цілком нейтрально до того, що я звернув з великої дороги в маленький перевулочок,—він не клопотав

собі голови своїми справами, аби йому були повернені його гроші. Коли я зайшов у двері крамниці, Хома озирнувся і сів біля дверей на пенюк, що стояв там за стілець. Поклавши піджак і палицю на землю біля ніг, він з байдужо-сонним виразом почав крутити цигарку. На нього ніхто не звертав уваги, але й він не дарував нікого своєю цікавістю.

Зайшовши у крамничку, я делікатно став біля стіни, дожидаючи своєї черги. Я не спішив і, крім того, почув себе навіть трохи ніяково; люди приходять сюди за ділом, а я з розпитами.

Покупців було багато, переважно молодих шахтарів, які не люблять тіснити себе в чому-небудь і дозволяють собі часом і порозкошувати. Такі пили квас і їли пряники, великі білі пряники з рожевими кантиками посередині і по краях. На стойці стояли шклянки з квасом або фіялкою, а шахтарі сиділи на ящиках і вмочали пряники в кольорове питво. Деякі купували оселедці, хліб, огірки, сало, словом, усе, що можна пронести під землю і з'їсти без особливих клопотів.

Товар видавався молодого дівчиною, яку всі називали Олею Степанівною, та старенькою жіночкою, котру величали просто „тьо-тьою“. Але торгувала, властиво, тільки Оля

Степанівна, старенька ж жіночка тільки помагала їй, видно, дуже стараючись і бажаючи помагати, але або не добачаючи, або просто не знаючи, що треба зробити.

В особливо критичних випадках Оля Степанівна спокійно, ласкаво, але твердо говорила їй:

— Ну, нічого, нічого, мамо, сядьте, я сама.

І мама сідала, а Оля Степанівна, не хапаючись, так само спокійно й твердо брала крам і подавала покупцеві. І вже те, що вона брала в руки, здавалось, ні за що не виприсне в неї. Подаючи, міряючи, важачи, даючи решту, Оля Степанівна була серйозна й навіть строга. Зелено-сірі прямі очі її дивилися гостро, прудко і білі вії пушилися над ними теж серйозно й строго,—вони здавалися припорошеними мукою, до того були білі, густі та довгі. Лице в Олі Степанівни було ще молоденьке, рум'яне, в густому ластовинні і з дитячими, пухкими губами, які посередині були широко розгорнуті, а в куточках кінчалися тоненькими ниточками. Одначе й вони були настроєні діловито, й строго.

Взагалі, коли Оля Степанівна робила діло, то, видно, всі вже розуміли, що тепер не час жартам і були також серйозні, короткомовні й діловиті.

— А ну-ка, Олю Степанівно, табачку.

— Якого?

— Та якого?.. Отого, що... Та чорт його зна, забув як він називається. Що на скрипку гра, чи що...

— Королевського? Ароматного? Скрипача?

— Скрипача, скрипача!

Оля Степанівна піднімає тонкі, білі й цупкі ручки до полиці й бере без помилки з купи пачок пачку „Скрипача“.

— Олю Степанівно! Доброго здоров'ячка. Осельодочку пожалуйте...

— Підожди!—зупиняють другі.— Не бачиш, що заняті зараз. „Осельодочку“. Треба ж і понятіє мать.

Я потихеньку вийшов з крамнички й підійшов до Хоми Івановича.

— А ну, земляк, позич мені двадцять копійок, треба чогось купить. Так неможна розпитувать, мішать дюдам. Я верну, не бійся...

Хома Іванович, не дивлячись на мене, подумав, прижмуривши одне око, потім вийняв мій гаманець і дав двадцять копійок.

В цей час раптом за червоними валами, які здіймалися над покрівлями домів, зачулися один за одним вибухи. Здавалося, там почалася ціла баталія з гармат.

— Е, братця, бурка вже! Швидче, Анто-не!—крикнув один із молодців з лямпочкою і начісаними на чоло кучерями.—Пора йти!

Він стояв у дверях крамниці й чухав обмотаним постолом другу свою замотану ногу. Потім закинув піджак за плече й пішов від крамниці, граючись лямпочкою. За ним вибіг і Антін з пряником у руці і теж з лямпочкою.

А за ними рушили і всі, що були, швиденько, ховаючи свої покупки й роштуючись. Тоді я ввійшов у середину.

Але Оля Степанівна була ще занята: вона стояла в кутку за стойкою біля ящиків з горішками й балакала з парубком у засмальцьованій, блискучій і твердій, наче з шкури пошитій сорочці. У нього було довгасте, чорняве обличчя і теж начісані на лоб кучері.

Однак, здається, вони нічого не купували й не продавали. Парубок говорив пошепки, дуже серйозно й таємно позираючи вбік, чи не слідкує за ними хто. Оля Степанівна слухала, перебираючи пальцями горішки в ящику, і часом серйозно хитала головою. „Тьотя“ не брала участі в їхній розмові й сиділа трохи оддалік коло конторки, але дивилась у їх бік з таким виразом свого кругленького сумного й кроткого личка, ніби знала, про що йшла там мова. Навіть часом також покивувала головою і зідхала.

Я стояв собі й уважно перечитував прибиті на стінах оповістки різних фірм, з безсоромною хвастовитістю сповіщаючих, що їхній чай або гільзи є найкращі з усіх чаїв або гільз на світі.

Від пороху й гострого повітря крамниці мені крутило в носі й дуже хотілося чихнути, але я всіма силами старався не робити цього і, взагалі, поменше виявляти свою присутність.

У крамничці пахло нафтою, оселедцями, чоботами. На підлозі були величезні, запорошені, масні плями і здавалося, що то вони так пахли і крутили мені в носі.

Раптом Оля Степанівна несподівано посміхнулась, прощаючись. І вмить стало видно, що вона зовсім молодесенька, жартівливо-весела, одверта дівчинка, з якою можна ще і в піжмурки гратися. Губи їй дуже піднімалися над зубами, викриваючи червоні, свіжі ясна, від чого й сама посмішка була дуже червона, соковита, свіжа і ясна. А білі, щільні та широкі зуби надавали щільності й суцільності сміхові.

Я, сам того не помічаючи, теж посміхнувся, задивившись на неї. Але вона побачила це, холодно напустила на сіро-зелені прямі очі свої білі й пухасті, як тирса, вії і твердо проговорила до мене:

— Ви що бажаєте?

Я, признатися, трохи зніяковів за свій усміх і, швиденько перемінивши його на другий, приємно-ввічливий і діловитий, відповів:

— Позвольте мені... той, як його...

Я зовсім забув, що намірився купити, і тому випалив:

— Табаку музикантського!

— Скрипача?

— Ну да, скрипача.

Оля Степанівна одвернулася і сказала шахтареві з начісаним чубом:

— А той товариш буде?

— Буде.

— Ну, то так і скажи. Ти йдеш?

— Та треба йти...—задумливо проговорив шахтар і, не прощаючись, вийшов із крамниці, про щось пильно думаючи.

Оля подала мені тютюн.

— Що ще?

Власне, мені більше нічого не треба було. Але я заклопотано подумав і, не пригадавши більш нічого, сказав:

— Здається, все... А от я вас хотів спитать, товаришко...

Оля Степанівна здивовано, але серйозно, навіть строго зиркнула на мене при слові „товаришко“. Одначе, не сказала нічого.

— Чи не знаєте ви часом, як тут нащот роботи?.. Чи можна, приміром, роботи добути?

На руднику, в шахтах, значить, чи так, може, щось підходяще? Ви вибачайте, що я так... Ну, значить, як чоловік подорожній і той... а ви тутешні... Може, вам відомо щонебудь?

— А вам небезпременно у шахтах треба?— строго спитала Оля Степанівна.

— Ні, не небезпременно... А, значить...

Оля Степанівна, не дослухавши, хитнула головою, повернулася до матери, про щось тихенько побалакала з нею і знов звернулася до мене. Виявилось, що роботу вони сами можуть запропонувати, а саме: копати льох. Вони тепер якраз будуються, ставлять хату, повітку та копають льох. Робочих на рудниках тепер мало, бо літня пора, копати нема кому, отож, коли ми хочемо, то можемо стати, плата буде по рублю в день на хазяйських харчах. Більше вони заплатити не можуть. Ну, праця од шости до шости, як і в шахтах.

— То ваш товариш?— хитнула вона головою на Хому Івановича.

— Так, товариш, тільки...

— Ну, от, удвох ви швиденько виконаєте...

Пропозиція була зовсім не погана, і вдвох, розуміється, ми з роботою не забарались би, от тільки як отой милий товариш поставиться?

Оля Степанівна чекаючи дивилася мені просто в лице. Губи її були тісно стулені, немов вона їм дозволяла розкриватися в крайне необхідних випадках. Одначе, посередині були широкі, свіжі і надзвичайно милі.

— Треба з товаришем порадитись!—заклопотано пробурмотів я, нарешті, й вийшов до Хоми. Той сидів собі, як і раніше, трохи зігнувшись на колодці й дивлячись по вулиці похмурим, байдуже-сонним поглядом. З дірки картуза, як кінчик курячого хвоста, випиналося брудне й жорстке волосся. Товста, олив'яно-темна пика з важкими щелепами в щетині була тупо-набурмосена і по ній неможна було пізнати, чув він розмову з Олею Степанівною чи ні.

Я нахилився до нього й пошепки вияснив у чому річ.

— Станеш на роботу зі мною?

Хома Іванович зневажливо циркнув крізь зуби і сказав:

— З якої речи? Не желяю.

— Ну, а що ж ти будеш робить тут?

— А твоє яке собаче діло?

От і говори з таким бароном. Хороша, якраз підходяща робота і втече з рук!

— Ну, слухай, земляк, покинь. Давай візьмемо. От чудака, їй-богу. Ми за тиждень управимось. А я тобі свої гроші оддам, от присягаюсь тобі. Ну?

Ні, ця фігура ні за що не хотіла стомлювати себе роботою.

— Ну, а де ж ти будеш? Зо мною?

— Не твоє діло. Схочу—з тобою, схочу,—де схочу.

Цілковита незалежність і свобода! Я зідхнув і вернувся в крамничку.

— Не хоче товариш!

— Чого ж він не хоче? У шахти хоче?

— Та ні... Він, бачите... Він зовсім нічого не хоче... Не то, що не хоче, а...

Чорт його зна, що сказати, як вияснити таку панську вдачу свого товариша! А тут іще ці серйозно-дитячі, мовчазні й чекаючі очі.

Я постарався зробити переконуючу міну і сказав:

— Така штука, товаришко: знаєте що? Давайте я сам копатиму! Скільки вкопаю, стільки й буде, а він нехай собі... От так. А копати буду совісно, про це не бійтеся... Га?

Видно було, що Оля все ж таки не розуміла, через що я сам буду копати, а мій товариш, такий здоровенний геваляка тільки сидітиме біля мене. Я й сам розумів, що неясність лишається і що це навіть трохи підозріло. Я ще раз озирнувся на Хому Івановича. Збоку голови його безпричасно й тупо стирчав пучок волосся.

— Хм... Як вам це сказать?

Тут я нерішуче й ніби роздумуючи почухав брову.

— Тут, бачите, ціла історія. Цей чоловік, знаєте, не може робить... Здоров'я в нього таке... Позвольте, ви не дивуйтесь, на вид він, правда, здоровий, а... Ну, я вам скажу коротко: сидів чоловік у тюрмі...

— За політику?—якось живіше, але все ж таки строго спитала Оля.

Я вхопив цю живість і вже жвавіше відповів:

— Цього я вам, по правді, не скажу, тільки страдав чоловік багато. Тільки ви йому, будь ласка, ані словечком про це не натякайте, щоб і не догадувався, що ви знаєте. Він, знаєте, такий чудак, що строїть із себе босяка, так ви не дивуйтесь... Може, навіть часом і вилається, так ви нічого не думайте. Це все навмисне, щоб виду не подати, хто він такий. Пашпорт у нього в справності, не бійтесь, ну, а от собі такий просто чудак. Понімаєте? Ми до Бердянська йдемо, там у нього родичі. Ну, я його по дорозі, понімаєте, піддержую. А він коло мене спочиває... Натерпівся чоловік горя багато, знаєте... А я обіщаю вам, що копатиму совісно, про це не клопочіться. Я, значить, хотів би цю роботу через те, що недовго й без мороки. А на шахтах, мабуть, як і на заводах, ще в контору та до лікаря...

Оля Степанівна потупила очі, прикривши їх, як віями, довгими віями й похмурила бугриками ледве помітні жовто-золотисті брови. Я зауважив, що чомусь під волосинками брів були червоненькі смужки, наче брови вищипав хтось і від того шкура розігрілася на тому місці.

— Добре, оставайтесь...—раптом сказала вона і підняла вії.

Я задоволено поправив кепку й переступив своїми босими ногами.

— От і прекрасно!..—сказав я.—А почнем, мабуть, уже завтра?

— Та вже ж не сьогодні. Уже вечір. Ми зараз зачинимо лавку й підем. Я вам покажу, де будете робить. І де спатимете. Ваш товариш з вами буде спать?

— Товариш? Не знаю...

— Ну, та де схоче собі. Я тільки так...— поспішно і строго перебила вона мене.

Старенька не мішалась до розмови. Вона сиділа, якимось подавшись наперед і дивлячись на одну точку рівним, некліпаючим і журним поглядом. На ній була ситцева темненька хусточка й темного кольору дзвіночком кохточка.

Оля Степанівна не хапливо, але проворно прибрала дещо по крамниці, озирнула ще раз усе хазяйським оком і підійшла до старенької. Торкнувшись обережно рукою до

плеча, немов боячись злякати, вона похмурилась і сказала:

— Мамо, ходім уже.

Мати живо повернулася до неї, зрозуміла слова її і зашамоталася.

— Уже? А, ну добре, добре...

І вона встала з таким виглядом, ніби тільки того й сиділа, що ждала Олю. Встаючи вона хапалася жовтими, дуже поморщеними руками за Олю й за полицю з товаром. Оля допомгла їй і вивела з-за стойки.

І от я працюю.

Умова була робити від шости до шости, але, я беруся, за лопату, як тільки показується сонечко з-за валу рудника. Я не дуже певний за якість своєї роботи, тому краще надолужити кількістю. Хазяйки мої ще сплять у своїй земляночці, як я, умившись та напившись холодної води, вже кидаю лопату за лопатою густої, чорної, приємно пахнучої землі. Часом я випрямляюсь і, витираючи піт рукавом, непомітно поглядаю на двері земляночки, чи не встали вже там. Земляночка малесенька, вся в землі, а над землею тільки глиняний, невеличкий дашок випинається. На дашку росте бур'янець і кущик мальви,—його посадила Оля Степанівна. На тім дашку вночі сидить Брунька, маленька, старенька собачка з пукатими очима, і ста-

ранно по-старечому гавкає,—хазяйок стереже. Більш нічого на подвір'ї нема, ота земляночка та крамничка, перероблена з повітки. Ну, тепер ще хатинку й нову повітку ставлять. Для повітки тільки місце намітили, але хатинку вже серйозно будують, уже стіни й крокви на даху виведені.

Стіни мажуть мазальниці, три молодиці, зубасті, веселі й цокотливі, як коники у траві. Цілий день вони цокотять, співають, із кимсь перегукуються на вулицю. Я мав таки клопоту з цими чортовими молодицями: вони наче завзялись не дати мені сповняти як слід свою роботу. Особливо тоді, як місяць глину. Яма з їхньою глиною якраз коло майбутнього льоху, і вони, високо попідтикавши спідниці й поробивши якісь опухи на крижах, топчуться білими, круглими ногами по глині і просто не дають чоловікові спочинку: то раптом, дивись, ляпне тобі глиною просто в рот і заліпить так, що й дихнуть неможна, то в їх чогось води не стає і бідні молодички так просять, так благають принести хоч відерце. Чоловік не камінь, а надто коли... Ну, добре, береш відро й біжиш до криниці. А прийдеш, виллеш їм воду, допоможеш, гульк: лопати нема. Молодиці ж сидять на козлах біля стін і, держачи на одній руці глину, другою одривають від неї невеличкі шматки й сильно кидають у стіну, щоб добре

улипла. Вони вже серйозні, уважні і з головою заняті роботою. А лопати моєї так-таки й нема.

Все це, розуміється, вже й не така біда—чоловік не манах, а от тільки погано те, що ці цокотухи і при Олі Степанівні дозволяють собі жартувати зо мною. Їй це не може подобатись.

Річ у тім, що в моїх хазяйок велике горе: Олін брат, Іван, шахтар із цього самого рудника, сидить тепер під арештом в одній із старих шахт. Шахта ця саженив п'ятнадцять углиб, і на самому дні її сидить Іван, а нагорі стережуть його двоє стражників. Адміністрація рудника знайшла, що для чоловіка, який піде на каторгу або якого повісять, така в'язниця найбільше підходить. Арештували ж його за вбивство інженера. Інженер нагаєм сильно побив невеличкого хлопця під час роботи й вибив йому обидва ока. Іван був одкатчиком і якраз наскочив на цю сцену. Покинувши вагонетку, він зчинив крик, скликав товаришів і всі обступили інженера. Інженер вихопив револьвер, але в цей мент йому в голову хтось кинув великим шматком „породи“ і вбив на смерть. Штейгер і десятники показали, що виразно бачили, як камінь кинув Іван Ревун. Іван Ревун рішуче одкидав це обвинувачення, але його взяли й посадили в шахту № 7, яка

була, власне, й не шахтою, а тільки пробною ямою в п'ятнадцять саженив углиб і з деякими бічними „пробами“. В'язницю отовпили купою стражників, а робітникам заявили, що всякого, хто буде помічений у бунті, зараз же буде кинено до Івана Ревуна. Робітники бунта не робили й через три дні стали на роботу.

Одначе, Івана Ревуна чомусь нікуди не одвозили, все держачи в ямі, навіть до слідчого, що був раз приїхав, не водили, немов чогось вичікуючи.

Між іншим, коли я розказав цю історію Хомі Івановичу, той вислухав її без усякого співчуття та навіть без усякого інтересу. Тільки в самім кінці із своєю синьою і гидкою посмішкою зауважив:

— Так і треба.

Я не зрозумів.

— Кому так і треба?

— Усім. І тому й тому.

— Та защо ж і тому? Хіба ж доказано, що Іван убив? Ти ж про Івана говориш, чи про кого?

— Та про його ж. Конешно, що він убив. А то ж хто? А тепер нехай посидить...

Оце й усе, що в нього знайшлося сказати про Івана Ревуна.

— А Ольга твоя бреше, стерво...—раптом додав він, знов ледве розтягнувши товсті

губи в посмішку (Олю Степанівну він інакше не називає, як „Олькою“).

— Чого ж бреше, дурню ти?

— Знаємо, чого.

— Ех, ти! Що ж тобі злого зробила дівчина, що ти лаєш її, га? Що поводитьсь з тобою, як з чоловіком?

Дійсно, поводження Олі Степанівни та її матери з босяком просто зворушливе. Він нічого не робить, тиняється цілий день по руднику, спить, жере, часом навіть п'яний приходить,—вони ніби не помічають того. Увечері після замкнення крамнички ми всі разом вечеряємо перед земляночкою на подвір'ї. Од Хоми смердить потом, горілкою, брудом і махрою так, що на два кроки від нього дихати трудно, а вони нічого,—підливають йому чаю, дають усе смачненьке, сидять плече-о-плече з ним і не скривляться. Сорочки своєї він так і не зашив і раз-у-раз видно голе, жовто-брудне, набухле тіло. Я вже й говорив йому не раз про це і свою навіть сорочку давав, гевал ніби навмисне одмовляється і тільки із сміхом матюкається замість подяки. А сидячи за чаєм він сьорбає його з блюдечка так, ніби хоче втягнути в себе всю землянку. Вигляд у нього хмарний, злий; весь час мовчить і майже не відповідає на питання, які несміло задають йому хазяйки. Коли ж відповідає, то переважно

таким тоном і такими словами, що я про себе тільки глибоко й трудно зідхаю.

Але ні Оля, ні „тьотя“ все-таки не помічають нічого, немов усе так і слід. Старенька тільки іноді, зніяковівши, говорить своє улюблене: „А? Ну, добре, добре“... Здається, вона когось заспокоює цими словами, чи згоджується з чимсь, скоряючись і смиряючись.

А Оля часом, як босяк на неї не дивиться, уважно, допитливо і якось сумно чи м'яко оглядає його своїми зелено-сірими строгими очима.

І от, здавалось би, що таке відношення чужих людей повинно викликати в людині тільки признання й подяку. А Хому ніби аж радувало, що він може за це віддячувати їм пакостями. Із старенької він глузує за те, що вона забутлива й по декільки раз питає про те саме. Не подобається йому й те, що вона молиться богу надворі за земляночкою, одмахуючись підчас молитви від Бруньки або щось питаючи в Олі. Старенька часто плаче. Але старається робити це нишком, де-небудь у куточку й нашвидку, щоб Оля не бачила. Іноді мені й Хомі видно, як вона, прийшовши з крамнички, довго тикає ключем у замок, не можучи за сльозами попасти в дірочку. Так часом не в силі одімкнути або забувши про це, спирається головою об одвірок і тихенько, гірко плаче.

Босяк же й тут знаходить привід для сміху й матюка. Та ще й не вірить, що старенька плаче щиро,—приставляється, мовляв, щоб розжалобити Ольку. А коли Оля, піймавши матір у сльозах, сердито й часом навіть злісно прикрикне на неї, Хома знов незадоволений: хіба не підла дівчина, хіба можна так поводитися з матір'ю?

Олю ж Степанівну він через щось особливо не любить. Вона і „зла, як гадюка“, і брехлива, і „руда, як собака“, і розпусна. Отой шахтар, Григор, що часто приходить до Олі й іноді про віщось таємниче балакає з нею, є її коханий. Хома це напевне знає. Він сам бачив, як Оля раз уночі швидко йшла з Григором кудись у поле до скирт, а вернулась аж перед світанком.

Сперечатись або сваритися чи просто балакати з цим безнадійним суб'єктом уже майже неможливо: за ці кілька днів од нудьги чи від чого іншого він став якимсь ще уїдливішим, причепливішим, без причини злим, для нього сварка або бійка тільки бажані.

От тільки мазальниці зовсім не панькаються з ним. Ах, милі цокотухи, вони ані трішки не шанують цю високу особу. Коли він куняє в п'янім чаді в холодочку нової хати, на голову йому неодмінно звалиться пудів два мокрої глини й вимаже його днів

на два, поки глина не висхне й не полупиться сама собою. Вони до нього інакше й не звертаються, як: „А слухайте, господин босяк!“ або ж: „Ну, ваше босяцьке, голодрабе благородіє!“

Він, само собою, за словом чи лайкою в кешеню не лізе й відповідає їм такими „жартами“, від яких навіть ці сміливі на язик і не дуже соромливі молодиці верещать від сорому й одпльовуються.

Трапляється, що підчас подібних „жартів“ по подвір'ю проходить Оля. Хому це не спинає, він ще голосніше матюкається, з особливим смаком вимовляючи сороміцькі слова, немов перевіряючи, що з того вийде.

Оля Степанівна, вся червона, з виразно білючими віями на лиці, прискорює ходу та й годі. Ні разу вона йому нічого не сказала!

Хома ж пояснив мені це тим, що їй приємно чути такі слова.

Після одного з подібних „жартів“ я раз увечері пішов за босяком у степ, куди він ходив ночувати. Там я цілком серйозно заявив йому, що коли він має намір і далі так поводитися, то я грошей йому не віддам, його самого одлупцюю до смерті й розпрощаюся з ним. На це Хома Іванович витяг з халяви новенького ножа й запропонував мені спробувати, чи добре він ріже глотку, живіт і т. п. В результаті з цієї балачки

вияснилось тільки те, що він не збирався швидко йти з рудника, хоч би я й пішов звідси. Йому тут добре: стара та Ольга годують його, а „на бутилку“ він завжди собі дістане. І при цьому так посміхнувся, що я зразу догадався, де дівся Григорів піджак, який той забув на вікні нової хати, і чого ходив Хома в сусіднє село.

Так, справа прибирала серйозний і не зовсім сподіваний характер. І головне, що я сам у всьому був винний!

Спробував я, було, дипломатичним шляхом подіяти на цього гевала, психологією його взяти, викресати іскру божу з цієї гниючої купи.

— Ну, слухай, голубчику,—казав я йому самим кротким, привітним, трохи не тремтячим від зворушення голосом,—як же тобі не соромно? Ти подумай сам, які хороші ці люди, яке горе в їх і як ти обіжаєш їх своїми всякими штуками. Ех, ти! А як вони поводяться з тобою. Як з чесним, порядошним чоловіком, за стіл тебе поруч із собою садовлять, отаке опудало, босяка п'яного, смердючого. А ти не то, що не чувствуєш цього, а ще й поганиш тут же на цім самім столі. Свиня ти, голубе. Ну, подумай ти сам про це. Ти ж розумний, хороший чоловік, я ж знаю. Припини себе трішки.

Але й цей метод не поміг. Навпаки, він, здається, надав ще більше самовпевнености

й нахабства гевалу. Та не тільки нахабства, а ще й злости, ніби Оля та мати її кривду йому робили тим, що поводитися з ним, як з людиною.

І доводилось, хоч-не-хоч, іноді нагадувати Олі Степанівні про те, що чоловік, мовляв, сидів у тюрмі, страждав. Оля, розуміється, і слухати мене не хотіла, сердилася навіть, що їй поясняють,—ніби вона сама не бачить, в чому тут річ.

Ні, просто таки чудесна була дівчина Оля Степанівна! Як вона, наприклад, держалася в ці дні, в дні ж смутку, тривоги, одчаю і горя. Я тільки раз бачив, як вона плакала. Це було тоді, як мати вернулася з контори і сказала, що їй без дозволу слідчого не можуть дати побачення з Іваном і як старенька якомось злякано, помертвілими від журби й одчаю губами, хто його зна для чого, не дочувши, мабуть, закінчила своє оповідання словами: „А? Ну, добре, добре“. Тоді Оля не видержала: кинула зрозмаху поперед себе витягненими руками, впала головою на табуретку й люто закричала. Не заплакала, а з риданням, з ненавистю, із сльозами муки закричала.

Ото було тільки раз, що я бачив у Олі сльози. А більше ніколи. Навпаки, вона навіть була весь час весела,—жартувала, сміялася.

Правда, й жартувала вона строго й майже сердито, але то вже така була вдача у неї.

Старенька, варячи обід, часом просила мене перебігти в крамничку і принести чогонебудь,—соли, чи лаврового листу, чи там масла трохи. І я іноді чув, як Оля Степанівна жартувала. От уходить поважний, не зовсім виспаний після гульні шахтар, здоровкається, довго дивиться по полицях, немов вибираючи, що б йому купити, і, нарешті, питає:

— Пшоно у вас есть?

Оля серйозно, але з легесенькою іскрою сміху в строгих очах відповідає:

— А вам яке діло?

Шахтар ніяковіє й дивується.

— Оттаке! Та я ж купити хочу.

— А, ну, то так і кажіть. Скільки вам?

Всі весело сміються: та й строга ж ця Оля Степанівна. Сміється й шахтар з полегшенням; Оля ж тільки щурить очі легеньким сміхом і ловко, проворно та твердо крутить з паперу „фунтик“.

А сидячи ввечері, за чаєм перед земляночкою, вона що-хвилини кому-небудь щось кричить на вулицю. З ulиці до землянки кроків десять, і всякий, хто йде, може бачити все, що робиться в нас. А народу проходить багато,—шахтарі, десятники, артільщики, артільні куховарки, часом і конторщики з рушниками на плечах біжать до річки

купатися. Всі знають Олю та „тьотю“. всі вітаються, говорять два-три слова і йдуть далі. І кожному Оля Степанівна вміє відповісти, для кожного знаходить те, що йому більше підходить. Сама навіть зачинає.

— А куди-то з порожніми відрами. Курку доїть?

То йде Явдоха, жінка шахтаря Дениса, який має звичку наперед пропивати получку.

Явдоха зупиняється, сміється й весело говорить:

— Ато ж! У нас такого всякого добра, що тільки птичого молока нема. Так оце курку доїть біжу. Драстуйте, чай-сахар!

— Просимо.

— Спасибі. Треба бігти, а то корови на сідало посідають...

І біжить далі, а Оля з зеленими іскорками сміху в очах дує на блюдечко і п'є чай.

— Чай-сахар!—не зупиняючись, кричить артільщик Мурий, дрібно перебираючи коротенькими ногами й поспішаючи. Він завсігди поспішає, що-вечора, хоч може пробалакати, поспішаючи, на одному місці години дві.

— Чайок попиваєте? А мене не підождали?

— Е! Ждали-ждали та й розсердились. А куди це так швидко? За вчорашнім днем?

(Мурий на хвилинку стає й поспішно витирає рукавом червоне, кругле, добродушне лице).

— Біда, Оля Степанівна, зап'янствували хлопці!

— Нічого, проспляться.

— Е, проспляться. А робити хто буде?.. Проспляться... А вечірок який, Оля Степанівна, га? От оце б у степ хоч би пройтися!..

(Мурий з великим нахилом до поезії).

— Оце зустрів директорську дочку. Поїхала верхи з Сабатовським і ще якимись двома панами. Живуть люди! Коні, як не тріснуть, такі ситі та блищать. Поїхали собі прогулятися...

— А у вас за чим діло стало?—серйозно говорить Оля.—А ви піймайте їжака та теж верхи за ними.

Мурий дрібно, закотисто сміється, закашлюється і, махнувши рукою, поспішає далі.

Ого! Оля Степанівна була не з тонкосльозих. Вона сама про брата ні з ким не заговорювала, але й другим не дозволяла жаліти себе. Сидить там у ямі і хай собі сидить, нема нікому до того ніякого діла,—зідханнями, похитуваннями голови та всякими словами не допоможуть, ну, й нема чого про це говорити. Правда, мало хто й говорив, кожний розумів, що, дійсно, сльозами не допоможеш. Тільки стражники часом, проходячи повз землянку, дуже сердечно, сумно, із співчуттям питали:

— Ну, що, Оля Степанівна, як там з Іваном Степановичем?

Оля спокійно й навіть весело відповідала:

— А що ж йому? Холодочок, тихо, полежує собі там...

— Так, так... Ну, а как нащот следствія?

— Та й следствие добре: як начальство сказало, так і єсть.

— Так, так... Хм! Таке прискорбіє!.. Ви б Оля Степанівна, до губерського прокурора вдарились. Говорять, що він...

— А навіщо до прокурора? Він уполні согласний з нашим начальством. Навіщо ж його безпокоїть напрасно?

— Так, так... Ех-хе-хе!.. Ну, прощайте...

— З богом.

Старенька, правда, таких розмов не могла слухати, щоб не заплакати, вона швиденько хапалась руками за Оліні плечі, підводилась і йшла в землянку. Там вона сідала на приступках, так, що її не видно було нікому, і гірко, тихенько плакала, зігнувшись і закривши лице фартухом. А Оля навіть і не помічала, що мати кудись зникла. Посміхалася і заводила розмову зо мною або Хомою про що-небудь, що її цікавило: про льох, погоду або про собачку Бруньку, якій вона збиралася купити окуляри, бо бідне створіння було сліпе від старости.

От тільки одного я ніяк не міг зрозуміти: чого не одвозили Івана Ревуна в губернію? Навіщо мучили чоловіка в тій ямі? Невже не було тонших способів показати йому, де раки зимують? На десять кроків нікого до тої ями не підпускали, не дивлячись на те, що над лядою стояли двоє стражників і за велику свою милість мали, коли дозволяли родичам передати що-небудь з їжі підземному в'язневі.

Я ні з Олею, ні з „тьотьою“ про це не балакав, бо вони, видно, знали стільки ж, скільки й я.

Але нічого певного з розмов і з сторонніми людьми не міг винести. Одні казали, що Ревуна держать тут через те, що начальство непевне, чи то справді він убив, і веде ще слідство. Дійсно, часто брали на допит то того, то другого з шахтарів, і слідчий же домагався, щоб сказали, хто саме вбив. Всі показували, що Іван Ревун каміння не кидав. Але начальство, очевидно, хотіло найти таких свідків, які б бачили, що кидав.

Інші ж казали, що адміністрація боялася витягти з ями й везти Ревуна, бо ходять чутки, що шахтарі змовились одбити його по дорозі. Неначеб-то склали з-поміж себе якусь „комісію“ чи „партію“, яка мала тою справою займатися. Немов і револьверів

і бомб уже подоставали. Тільки стражники рушать, як зараз же буде сповіщено всіх і весь рудник кинеться в погоню. Ніби й коней мужики дають,—розуміється, за плату. От начальство тепер і затягає діло, начебто ведучи слідство, а насправжки видивляючись, хто є в тій партії, щоб половити та придержати на той час, як повезуть Ревуна. Через це ніби й держали його не в конторі, а в ямі, бо від неї недалеко були казарми стражників.

І те й друге було дуже можливе, Е, шахтарі нарід бравий! Шахтар — чоловік одчайний, він із смертю за панібрата, йому все одно: чи пороною його придавить під землею, чи стражницька куля прониже, чи п'яний замерзне десь під тиним у рівчаку,—раз мати породила, раз і помирати!

Але, по щирості сказати, я ніякого такого войовничого настрою ні в кого не помічав. Ходив я вечорами і до монопольки, і в робітничі казарми, і в пивні, умисно придивлявся і прислухався і нічого все ж таки не помітив. Про Івана Ревуна навіть рідко згадували. А як і згадували, то без особливих почувань: пожаліють, вилають „барбосів“ та й усе. До нього ставились уже як до покійника. „Ех, мовляв, був колись хороший парубчина отой Іван Ревун!“ Та й більш нічого.

Так само й по Олі Стіпанівні нічого помітно не було. Вона вже повинна б була знати все, що торкалось її брата, чим-небудь та виявила б змову, коли б вона була: чи ходила б кудись, чи шепотілася з шахтарями, чи якось хвилювалася би. Нічого такого не було. Шепотілась часом з Григором, але то інше було шепотіння. Так не червоніють і не соромляться змовщики, коли їх застукують, як це робили Григор та Оля. Змовщика так прилюдно не виглядають і не переказують йому через людей, щоб неодмінно-неодмінно сьогодні ввечері зайшов.

Та й не дурно ж оті дурні мазальниці чіплялися до мене, дражнячи Григором. Вони своїми баб'ячими головами зараз же скомпонували собі, що я залюбився в Олю; бабі скрізь любов, хоч чоловік ні сном ні духом непричасний до того. А все ж таки, значить, не дурно Григора сюди пришпилювали!

Але Хомі, розуміється, поводження Олі не подобалось: брат сидить у ямі, от-от на шибениці задригає ногами, а сестричка з любовничками „анекдоти строчить“. Страшенно чеснотний чолов'яга був отой Хома!

Ах, отой ще Хома! Він каменюкою лежав мені на серці. Де він тільки брав грошей на горілку? Останніми днями він уже інакше не з'являвся на подвір'я, як тяжко, аж

чорно п'яний. Очі йому зовсім запухли, лице обвисло, погляд був якийсь неодривний, тягучий, упертий і ще більш понурий. Він міг стати на одному місці, широко розставити ноги, неначе укріпившись таким способом, і дивитись на кого-небудь хвилин п'ять, не одводячи з того своїх моторошних очей. Мазальниці аж тюкали на нього, закидали його глиною, хлюпали водою межі очі—він (нічого тепер уже не кажучи) тільки в'яло спльовував і одходив на друге місце.

„Тьотя“ вже почала серйозно боятись його і навіть просила мене не пускати до їх таким свого товариша. Взагалі, цей босяк ставав уже для всіх підозрілим, а для мене просто небезпечним. Іноді він і на мене дивився. Я вже посунувся із своїм льохом так, що мене з землі не видно було. Босяк приходив, сідав на горбик, що накиданий був біля ями, спускав ноги й починав дивитися на мене,—пильно, хмарно, мовчки.

— Ну, що, Хома Іванович, знов прийшов дурака строїть?—питав я.—Стрибав би ти, брат, краще сюди та помахав би трошки лопаткою. Такий хороший господін, а дурака строїш...

Хороший господін нічого не відповідав. Міцно впершись руками у вогку глину, неначе збираючись плигнути в яму, він сидів зігнувшись і п'яно сопів носом.

— Ссволочі, ссукини ссини...—раптом ні з того ні з сього бурмотів він і сидів далі, сидів навіть тоді, як я навмисне на нього кидав глину.

З Олею Степанівною він так само не церемонився, навіть зачіпав її і бундючним, п'яно-грубим і злим тоном питав, чого вона задається. Де, як, у чому задавалась Оля, зрозуміти неможна було, але він товк своє і обов'язково хотів, щоб Оля призналася, чого вона так задається. Оля не хотіла признатися і лагідно, спокійно радила йому лягти спати.

Але одного дня сталося щось надзвичайне: Хома прийшов тверезий. Прийшов уранці, сів біля ями на глині й, покурюючи, став дивитися на мою роботу. Дивився, правда, так само важко й понуро, але тверезо й не неодривно. Мало того: страшна сорочка його була зашита! Так, так, сорочка була зашита й поли її не розвівалися вже, показуючи голе тіло. Я очам своїм не повірив і ще декільки раз уважно озирнув його. Дійсно таки була зашита.

Босяк, мабуть, помітив мої погляди, бо очі його неначе ніяково чи сердито забігали по ямі.

Я копав собі далі так, ніби ніякого Хоми не було тут. Мазальниці мазали вже з

середині і чи не бачили Хоми, чи не хотіли його зачіпати. На подвір'ї не було нікого, тільки Брунька лежала в холодочку під дашком землянки.

Хома довго сидів так. Часом він немов збирався щось сказати, але нічого не говорив і тільки робив усім лицем такий рух, ніби щось ковтав. Іноді брав грудку глини і, сердито помнявши її, одкидав убік. Переміняв позу, дивився на небо з таким виглядом, наче був заклопотаний, чи буде погода сьогодні. Словом, поводився чудно.

Я ж нічого ніби не помічав і копав собі далі. Дуже придушивши лопату босою ногою, я стромляв її аж по держално в м'який, вогкий ґрунт. Потім швидко нахилив держално до землі й піднімав із шматком жовто-сивої глини. Держачи її, як паляницю на лопаті, я сильно змахував і викидав нагору. Треба було пильнувати, щоб паляниця вилітала аж за горбик і не падала знов у яму. Розуміється, чоловікові не до того, щоб за кимсь там слідкувати або балакати.

Одначе сам Хома зачав балачку.

— Ех, ти!—вмить несподівано й із зневагою почулося від нього.

Я здивовано підняв угору лице: босяк кривив губи не то ніяково, не то глузливо.

— Хіба ж так копають, га?—кивнув він на мою роботу.

— А що таке?—озирнувся я круг себе, але нічого не помітив.

— „Що таке!“—перекривив він мене.— Таке, що дурно гроші береш, а робити не вмієш.

— Та чим же я не вмію?

— А от тим, що не вмієш. Хіба ж так копають... „Ох“...

І Хома навіть перегнувся в один бік, скривився всім лицем, передражнюючи мене, як я ніби піднімаю лопату, і незаграбно махнув руками, наче викидаючи землю. Потім з призи́рством похитав головою і сказав:

— Ех, ти, роботій!

Я засміявся: це вже був ідеал нахабства.

— А *ти* вмієш?

— А щоб ти знав, що вмію.

— А ну ж покажи, навчи.

— А от і покажу й навчу!—стріпнувся всім тілом босяк і став на ноги.—Стань убік, пусти!

Я одійшов у другий куток. А Хома, не дивлячись навіть на драбинку, по якій міг би спуститися, плигнув униз. Під ним аж вгрузла земля і з стіни обвалився шматок глини.

— Давай сюди лопату! Дивись, як прахтіанти копають. Прийми ноги. Дивись. Рраз! Бачив?.. Тепер... два... Бачив?

Дійсно, лопата ввійшла в землю легко, гладенько, як у масло, на весь штих. Крім

того, босяк не держав її на лопаті, як баба паляниці, а зразу від землі, майже без усилля, немов граючись, викинув її нагору. Потім нахилився знову: рраз-два—і глина нагорі. Рраз-два—і нагорі.

— Бачив, як прахтіканти копають? Га? Дивись!..

Аж змінився чоловік! Темно-олив'яне лице почервоніло, очі заблищали весело й майже ніжно.

Він з якоюсь любовною жадністю втикав лопату в сиру землю, жер її очима, бігаючи ними по ямі й ніби виміряючи чи надовго йому вистачить її. Ніздрі його трохи роздувалися, як у коня, руки вп'ялися в лопату і сласно махали нею з гнучкою й міцною, як сталевий прут, силою.

— Бережись!.. Ноги приймай... Стань к бісовому батькові в куток. Дивись, як треба робить! Рраз! Рраз!

Він уже кидав землю так, ніби вичерпував воду з ями. Так просто перерватися можна було за п'ять мінут.

Але Хома не перервався й за десять і за двадцять. Він махав і махав лопатою, не спочиваючи, не передихаючи й ніби не заморившись ні на крихту. Мене він уже, мабуть, і не помічав.

Не кричав нічого, не показував, не вчив, а просто допався, як зголоднілий чоловік,

до смачної страви, до роботи і впивався нею.

Я потихеньку виліз, збігав у крамничку і приніс собі другу лопату. Стараючись не заважити Хомі, я теж узявся до роботи. Я спробував покидати так, як Хома, але від сильного напруження мені в животі за другим разом аж шарпнуло щось. Ні, без „прахтіки“ так не кинеш.

Хома помітив це й засміявся.

— Що, брат, не потягнеш? Га?—аж радісно подивився він просто в лице мені. Він був неначе п'яний. Я признався, що справді, мені трудно тягаться з ним.

— А ти, брат, от-так, о!—ніби повчаючи, а в дійсності хвастаючись і знов кидаючись в роботу, сказав Хома й почав з дивною, просто незрозумілою силою та зручністю вихлюпувати лопатою аж нагору величезні шматки мокрого, глинястого ґрунту з-під своїх ніг.

Робота закипіла в ямі. Я розгарячився і трішки навіть розсердився: е, чорти його батькові, хіба ж я що, паничик якийсь, що не зможе угнатися за другим. „Перервусь, а не піддамсь!“

Мазальниці, здивовані тим, що з ями про жогом вилітали шматки глини, підбігли до льоху й обережно зазирали вниз. Зазирали та так і вдарили руками об поли: босяк

копав! Та як копав! Матінки, та він до вечора цілу шахту викопає, як так копатиме. От чортова босячня, от иродів п'яниця, як робити вміє, от сатанюка!

Але ні сатанюка, ні я не звертали на бабніякої уваги, не до того було: я вже почав схоплювати, як саме треба копати.

Голосів мазальниць давно вже не стало чути,—вони, мабуть, побігли сповістити всіх проходящих по перевулку про надзвичайну подію в льоху,—а ми все копали, не зупиняючись, не спочиваючи.

— Стоп! Покурить!—вмить випростався Хома й зупинився.

Я задихався, в горлі було шорстко й дихання аж дряпало груди, так усе там пересохло. А піт уже й очі заливав, аж різало їх.

Хома теж добре упрів, але тільки нашвидку змахнув рукавом піт з лиця й почав крутити цигарку. Лопату він не поставив до стіни, а обпер об себе й обняв її одною рукою, немов боячись розставатися. Він поту добре не обтер і на носі аж роса стояла, але, видно було, що Хомі приємний і цей піт, і гаряче дихання, і яма, і небо, і навіть я.

— Закурюй!—простягаючи пачку з тютюном, сказав він з тайною, внутрішньою радістю й гордістю.

— Ні, спасибі, не курю...

— Ех, ти! Що ж ти за робочий, що не куриш? Робочий чоловік первим ділом закурить довжен. Іначе хазяїн і заїздить може без такої передишки. Цигарочку запалить це, брат, первое діло.

Він чиркнув сірника, заклопотано похмурив брови й почав чмокати губами, немов цілуючись з вогнем. Потім задоволено вирівнявся, пихнув хмарою вгору й тоді ще раз утерся рукавом, одсунувши свого пропаленого картуза аж на потилицю. Вся спина йому була в мокрих великих плямах. Він розстібнув комір і ще раз утер піт.

— От, брат, як не треба, так ти причепурився й зашив сорочку...— зауважив я.— А тепер би її якраз розідрать, щоб...

І навіть не скінчив: Хома раптом увесь змінився,— живо повернувшись до мене й виразно почервонівши лицем і чолом, він злісно вдарив мене поглядом по лиці й аж крикнув:

— Хто причепурився?

Я здивувався:

— Тю! Та що ти, чоловіче?

— Та хто причепурився? — аж напівприжмурюючи очі від гніву й з огидою одкидаючи лопату вбік, повторив босяк.— Яку сорочку? Оцю?

Він двома пальцями схопив свою сорочку й шарпнув, ніби показуючи її мені.

— Я зашив? Та до кого ж би я чепурився? Га? Що ж ти думаєш, я так, як ти, де Олька сяде, так винюхувать те місце буду? Зашила мені одна шлюха. Понімаєш ти? От на!

І він з усеї сили рванув сорочку. Вона задирчала й розірвалася аж до самого плеча.

— Ссволочі, ссукини ссини!..—в незрозумілім гніві й люті вилаявся він і швидко виліз із ями. Нагорі він ще раз вилаявся довгим матюком, остервеніло натовкмачив на голову картуз і зник.

А я ще довго сидів на приступці драбинки й усилено, з непорозумінням думав.

Я добре пам'ятаю цей день і слідуючий.

Ми сидимо перед землянкою і ждемо Хоми Івановича. Хома Іванович не приходив на обід, і ми сподіваємось, що він зволить прийти на вечерю. Але й вечеря одбувається без нього.

Я не знаю, через що, але в цей вечір Оля Степанівна мовчазна, занадто строга й зовсім не помічає мене. Раніше вона все-таки слухала мої жарти, іноді посміхалася, показуючи соковиті, червоні ясна. Господи, я абсолютно нічого більше не хотів, але зовсім не слухати, відповідати не до ладу та ще з незадоволенням, трохи не гидливим виразом,—цього я все ж таки не заслужив.

На кінець вечері я сидю теж мовчки, потім дякую і йду в степ, за рудник.

Там я довго лежу на горі, над річечкою.

Сонце, червоне і в широкому крузі, як кругла рана з запаленим тілом біля себе, стоїть над обрієм по той бік балочки. По цей же бік червоніють високі, кольору іржавого заліза, вали рудника, за якими крадькома поприсідали маленькі біленькі хаточки шахтарів. Біля валів стоїть велика, цегляна червона казарма стражників, а недалеко від неї, під самим валом, видніються дві постаті поліцаїв,—то ті, що стережуть Івана Ревуна. Десь унизу, на п'ятнадцять сажнів під землею, у вічній тьмі сидить Олін брат. Цікаво, чи знає він, коли ніч, коли день? І що він робить там? А проте, що можна робити на дні темного, вогкого колодязя, ждучи щодня смерті?

А в степу сухо й гаряче. Дме густий, сильний вітер, напинаючи наче ніжною теплою тканиною на лице. І немов у тузі та в одчаю хитаються внизу то в один бік, то в другий сивоверхі верби. Очерет теж сумує й журиться, хмурачись червоними від сонця хвилями. Ряска, як захололе на куліші сало, тоскно застигла на воді під очеретом. А на березі в сердитій суворій задумі стоїть черідка корів з червоним відблиском сонця на ратицях і рогах. Мухи їм заважають

думати, і корови нетерпляче, як пані ві-
ялами, обмахуються хвостами, з серцем мота-
ють головами й безперестанку переставля-
ють ноги, сильно тупаючи ними.

Я лежу й довго дивлюсь на очерет, на вер-
би й думаю про всякі речі. Мені сумно й
хочеться піти й подивитися, чи не забув я в
ямі лопату. Та, до речі, може, Олі Степанів-
ні треба буде допомогти в чому-небудь,—вона,
здається, згадувала щось про ящик, який треба
було збити.

А втім, бог з нею, їй може допомогти Гри-
гор. Дивно, що вона так близько до серця
бере його відсутність. Днів три не пока-
зався парубок і вона вже не може пережити
того, та ще на неповинних людях вимещує
всю тугу.

Так, Хома, мабуть, мав трохи рації: брат
сидить у тюрмі, а сестра...

Ну, та бог з нею, що мені до того?

Фарби гаснуть, сонце давно безшумно
спустилося за далеку, чітку лінію обрію й
на тому місці лишилася тільки малинова за-
паленість неба. Жовтим світлом одна за од-
ною запалюються зірки, неначе ліхтарі на ву-
лицях великого міста. Корів давно немає, їх
погнав додому білоголовий хлопчинка з тор-
бинкою через плече, наче турист із біноклем.

Я прийшов додому пізно, коли вже зовсім
темно стало. Пролізши з перевулочка крізь

вікно в нову хату, я ліг у кутку на своїй постелі з сіна. На покрівлі землянки сиділа Брунька й одноманітно, старечим контральтом гавкала. Часом вона робила павзи,—то трішки спочивала або ловила блохи. Потім знов тим самим тоном виконувала далі свій нудний обов'язок.

Мені не спалось. Просто не спалось, та й годі; зовсім не того, що я чогось ждав. Та й чого можна було ждати?

З рудника доходило ритмічне й рипуче поцохування машини, часом щось сипко й глухо грохотіло. То, певне, зривалася з кулаків клеть і котилася назад на дно кар'єра. Збоку, за хатою недалеко, меланхолійно й тоненько награвала гармонія,—мабуть, сидів десь під стінкою своєї землянки шахтар Кузька і, витягнувши ноги та мрійно схиливши голову набік, ліниво викликав сумні звуки. Гавкали здалеку собаки, нагадуючи своїм байдужим і якимсь кротким гавкотом спів жаб у ставках. Крізь дірки вікон видно було зеленкуваті й голубі цяточки мерехливих зірок. Пахло глиною і кізяком від свіжо вимазаних стін.

Ні, не спалось мені та й годі! Вже давно минув і той час, коли звичайно рипіли двері земляночки й біля них з'являлась беззвучна дівоча постать. Ніщо сьогодні не рипіло, ніякі Григори не покашлювали біля землянки,

піджидаючи,—спати можна було без перешкод. А сон усе ж таки не йшов. Мабуть, двері прорипіли ще тоді, як я був у степу!

І раптом Брунька змінила темп свого гавкання й закотилась дрібним, частим, тривожним гавкотом, який побіг кудись за землянку в напрямі крамниці. Я швидко схопився й підбіг до вікна, що виходило в той бік. І в ту ж мить помітив на стіні крамнички, що ледве сіріла в п'яній ночі, якусь темну пляму. Там же чувся й гавкіт Бруньки. Пляма поворушилась і зараз же звідти почулось обережне шепотіння:

— На, Брунька, на-цю-цю! На!

Брунька стихла й через якийсь час по травичці подвір'я засірів клубочок, який зник за землянкою і потім з'явився знов на даху її. Значить, там ходив хтось свій!

Я чуйно прислухався, вихилившись усім тілом з вікна. Темна пляма на стіні зникла, мабуть, злилася з дверима. Було зовсім тихо, чохала машина, гавкали собаки, тільки гармонія перестала скиглити. Десь до півночі доходило.

Я хотів уже лягти знов,—певно, хтось із сусідів чого-небудь пройшов через подвір'я Ревунів, не хотючи обходити. Коли це щось тихенько дзвякнуло біля крамнички. Брунька недовірливо загарчала і, знов розсипавшись дрібним гавкотом, забувши від

старости, що вже раз бігала, покотилася знов у тому самому напрямі. Але так само і знов затихла. А коло крамнички дзвякнуло вже дужче й щось неначе тріснуло, так, як зломлене дерево.

Бог зна, через що, я зразу весь напружився, почувуючи, як по голові пройшло морозом і волосся, здавалось, наїжилось, як у собак, що чують ворога. Не роздумуючи, але почувуючи в усіх мускулах і в грудях чудну, жорстоку остервенілість, я на шпиньках перебіг у куток і намацав там ломаку, якою баби розбивали в глині грудки і яку бачив ще вчора. Так само на шпиньках я вибіг надвір і, стараючись не зачепити ні об що ломакою, став прокрадатися по-над стіною до крамнички. Минувши хату, я пригнувся і майже поплазував уперед.

Коло крамнички знов щось тріснуло, тільки ще дужче. Але в цей мент Брунька зачула мої кроки й кинулася на мене з гавкотом. І зараз же біля дверей крамнички мигнула чиясь постать і побігла до тину. Я мовчки шарпнувся за нею, але встиг тільки вхопити її за голову в ту хвилину, як вона, перекинувши тіло, була вже по тім боці. Голова крутнулася і зникла, тільки затупотіло по перевулку вниз до річки. А в руках у мене зосталася кепка з голови злодія. Я часто й сильно сопучи, люто помняв її і потім

почав розглядати, нахиливши близько до неї лице. Так і є! Кепка була босякова, от і пропалена дірка. Значить, я вгадав з самого початку!

Я підійшов до дверей і помацав руками біля замка. Він висів, але пробій хитався і був мало не витягнений з одвірка.

З кепкою в руці я поволі пішов у хату й ліг спати.

Вранці, як тільки над землею із землянки з'явилася жовто-червона, гладенько зачісана голова Олі Степанівни, я зараз же наблизився до неї і оповів нічну пригоду. Я не хотів її лякати й через те оповідав навіть весело, не надаючи особливого значіння цій події (про картуз і взагалі про знайомство із злодієм я промовчав).

Одначе, Оля прийняла оповідання не так весело й байдуже. Вона зараз же суворо похмурилася, стисла губи й рішучим, прудким кроком пішла до дверей крамниці. На одвіркові були видні вдушені в дерево сліди якогось твердого предмету, мабуть, залізного прута або ломика. Оля недовго роздивлялася.

Фе! — з огидою і гнівом поривчасто одвернулася вона й пішла назад. — А ще робочі, товариші! Останнє здирають...

Я густо почервонів, але тільки й міг сказати:

— Та чого ж товариші? Може хто інший?

— Хто ж інший? — зараз же з гнівом озирнулася до мене Оля. — Хто? Директор чи штейгер піде оселедці красти? Більше тут нікого нема. Все свої... Е!

Вона знов шарпнулася і хутко сховалася в землянці. А я пішов до свого льоху, покусуючи губу й уперто думаючи.

Ні, з босяком треба було поговорити рішуче й раз на все. Це вже зовсім чорт зна що! Тут уже й з ножом можна з ним поговорити, коли ніщо друге не помагає! Що буде, то буде!

Але босяк не з'являвся. Тимчасом чутка про крадіж уже розбіглась по околиці. Цьому особливо сприяли при мазальниці. Вони вже не співали сьогодні, а тільки цокотіли з усіх сил, з жахом і таємними лицями обмірковуючи між собою та з кожним проходящим подію. Вони булит вердо переконані, що це справа босякова. Босякова та ще чи й не товариша його, себ-то моя.

В очі мені цього не говорилося, але я догадувався про це по тому, що Домаха занадто демонстративно виявляла свою прихильність до мене, — цим вона хотіла показати й мені й усьому світові, що була про мене іншої думки, ніж її подруги. Вона весь

час підбігала до льоху, щебетала над ним, грала синіми очима, кидала в мене грудочками глини.

А гевала все не було!

І ні обідати, ні полуднувати не прийшов. Це траплялося не раз і раніше, але сьогодні чомусь „тьотя“ про нього зовсім не питала. Вона вже ні про що не питала сьогодні, мовчала ввесь час і тільки іноді відповідала Олі:

— А? Ну, добре, добре...

Так минув час до вечора.

Оля Степанівна, „тьотя“ і я сиділи як звичайно, на маленьких ящикках з-під краму круг табуретки, що заміняла стіл, і мовчки вечеряли. Перед цим у крамницю заходив Григор, і Оля була задумлива і строга.

І раптом в перевулочку почувся гомін голосів, крики хлопців, гукання. Чути було, що йшла ціла юрба, прямуючи звідкись знизу, від річки. Через якусь хвилину, стаючи все чутнішим, та чутнішим, гомін наблизився зовсім до хати, і зараз же за тином з'явилися голови людей, — переважно жіночі та дитячі. Посеред їх виднівся казенний ясно-зелений картуз стражника, а поруч із ним важка голова Хоми Івановича без усякого картуза, з соломою у волоссі. Хома Іванович був вищий за стражника, який більше скидався на переодягнену в поліцейську одержу сіреньку мишу, ніж

на поліцая. Одначе, миша йшла страшенно урочисто, строго, офіціяльно вирівнявшись і ступаючи так, як ступають мороженики, несучи свої діжечки на голові.

Вся юрба стовпилася біля подвір'я, а стражник і босяк пройшли у хвіртку й попрямували просто до землянки. За ними зараз же посунули і їхні провожаті, товплячись і поспішаючи.

Оля й „тьотя“ здивовано і тривожно дивилися на процесію. Я вже догадувався, в чому річ. Хома ж Іванович виступав з незалежним і насмішкуватим виглядом. Він неначе був аж задоволений усім цим: і юрбою, яка тюкала на нього, і торжественним стражником, і тим, що його привели сюди. Здається, він не дуже був п'яний, хоч одна половина лица вся була в болоті,—мабуть, спав десь у калюжі. Сорочка висіла довгими клаптиками, і штани ввесь час спадали, хоч він їх що-хвилини швидко й нетерпляче підтягав угору. На мене він подивився зловтішним, погрозовим поглядом і зараз же кинув мені:

— Постарався, „товариш“?

Я вмить зрозумів, що вийшло непорозуміння: босяк думав, що я доніс на нього. Мене взяла лють, але, на щастя, не встиг нічого сказати, бо в цю хвилину заговорив стражник. Не вітаючись з хазяйками, він

зараз же строго й дивлячись кудись у просторинь повз Олю Степанівну, сказав:

— Хто здесь будеть Ольга Ревунова?

Ольгу Ревунову він знав так, як свої жовті поліцейські джгутики.

— Я — Ольга Ревунова! — з питанням і здивуванням у голосі зараз же різко відповіла Оля. — Що треба?

Вона не переставала подивлятися то на Хому Івановича, то на стражника і юрбу, яка трохи притихла й жадно слухала. Але Хома Іванович, не помічаючи її поглядів, посміхався й навіть підморгував комусь із публіки. Він виразно бачив, що до нього ні в кого нема ніякої симпатії, що його підморгування може викликати тільки обурення й огиду, але іменно через це й підморгував та посміхався, — плюю я, мовляв, на всіх вас, до того плюю, що аж підморгую і посміхаюся до вас. І не тільки на вас плюю, але й на ваших стражників і Ольок з їхніми „тьотями“.

— У вас тетою ночью було покушення в магазині? — знов строго, холодно спитала миша з револьвером на поясі. Тон був такий, ніби Оля робила те „покушення“.

— Було. А що таке? — теж холодно сказала Оля.

Вона вже, видно, розуміла в чому річ, бо вираз здивування зник з лиця і з голосу.

Але обличчя стало до того блідим, що виразно зажовтіло на ньому ластовиння, а зелені очі в білих віях зробилися злими, колючими й надзвичайно ясними.

Стражник на її питання нічого не відповів, вважаючи нижчим своєї гідності при „ісполненні служебних обов'язностей“ відповідати на питання обвинувачених. Він ще неприступніше і строгіше спитав:

— Кого ви підозріваєте?

— Нікого, — твердо, коротко і з явною ворожістю кинула Оля.

Стражник ніби не помічав її тону.

— Підозрівається в покушенні на магазин от етот челаек... — велично великим пальцем показав він убік себе.

— Хто?! — зараз же з виглядом крайнього здивовання скрикнула Оля. — Так ви цього чоловіка підозріваєте? *Ви?*! Хома Іванович! — раптом іншим серйозним, повним поваги й жалю голосом звернулася вона до боска і, ступивши до нього, взяла під руку. — Ви ще не вечеряли? Сідайте, пожалуста. Ми вас ждали... Отут. Сідайте, прошу...

Це було так несподівано, що Хома Іванович покірно посунувся за нею і сів на ящик, якимось дурнувато дивлячись на Олю. А стражник, широко розкривши очі, загубивши всю свою строгість та поважність, непорозуміло озирнувся до публіки, немов

у неї шукаючи розв'язання цієї несподіванки. Але публіка так само нічого не розуміла.

— Мамо,— рівно й ніби спокійно сказала Оля,— там залишилося ще трохи м'яса від обіду... Ні, ні, сидіть, я сама...

Тут вона ніби помітила стражника й побігла.

— Ви ще щось хочете сказати, стражник? Говоріть та очистіть двір од народу, що навели з собою.

Стражник, нарешті, трохи очутився.

— Позвольте!..— ступив він крок уперед, немов збираючись одняти в неї босяка і все ж таки дивуючись. — По какому ж это праву?

— Що „по какому праву“? — здивувалась і Оля.— Що „по какому праву“?—вмить, не видержавши, аж спалахнула вона й теж ступила до стражника.— А ви по какому праву хвтаєте людей? Га?

— Його підозрівають в покушенні на...

— Хто підозріває? Хто?

— Хто? Люди.

— Які люди? Де вони, покажіть мені їх? Вони бачили? Покажіть, хто бачив! Покажіть!

Сіренька миша в поліцейській формі зникла від такого натиску.

— Ну, хто ж бачив...

— Позвольте... Тетот челаек незвесно що тут делае на руднику...

— А, так через це? Ну, так він мій родич! Понімаєте ви це? Він до мене в гості зайшов. Робочий, чесний чоловік. Понімаєте? А що в нього слабость єсть, що любить випить і не носить хворменого картуза, так за це хватать його треба? Ідїть собі з мого двору, нам не треба таких защитників. Защищайте других, а нам не треба. Ідїть собі... А ви, Степанихо... — раптом звернулася вона через голову стражника до жінки з дитиною на руках, — стидилися б водити за собою народ і ходить за стражниками. Хіба ви не знаєте, що Хома Іванович не такий чоловік?

Степаниха почервоніла й потисла плечима.

— Оттаке! Хіба я водю їх? Усі йдуть, то й я пішла. А я знала, що воно таке? Знаю, що якийсь чужий. Драсте, я винна...

Стражник не знав, що йому робить.

— Ну, харашо! — нарешті з погрозою муркнув він таким тоном, немов складав на Олю всю відповідальність за майбутнє і, помалу повернувшись, пішов з подвір'я. За ним, притихла і здивована, посунула вся юрба; хлопчики зацікавлено й серйозно весь час озиралися й дивилися на Хому Івановича.

А Хома Іванович як сів, так і не рушився. Здивовання вже не було на його лиці, він сидів понуро й тільки часом поглядав на Олю довгим, допитливим поглядом. Йому

дали поїсти, і він мовчки їв, не говорячи нікому ні слова й не відповідаючи на питання, які йому несміло декільки раз задавала „тьотя“. Поївши, він, не дякуючи і знов таки нічого не кажучи, встав і пішов у нову хату. Здавалося, він пішов за чимсь і зараз прийде. Але він ліг у кутку на очереті, одвернувся лицем до стіни й заснув. Я декільки раз уходив, хотючи поговорити, але Хома удавав, що спить.

Аж перед світом, коли вже сіріло, прокинувшись, я помітив на вікні босяка. Він сидів, спустивши ноги надвір і зігнувшись. Я вийняв його картуз із сіна, устав і підійшов до нього. Хома ворухнувся і злегка повернув голову назад. І зараз же знов одвернувся.

— На́ картуз твій... — сказав я, насуваючи йому на голову кепку. — Дурак!..

Босяк нічого не сказав, тільки різким рухом поправив картуз на голові і знов зігнувся.

Я постояв, позіхнув і ліг на своє місце — до роботи ставати було ще рано.

Прокинувшись знов, я вже не побачив Хоми на вікні. Не було його й у хаті. Надворі тільки-тільки світало, небо було з одного боку, як на яблуці, червоне, але сонце

ще не зійшло. На даху землянки, згорнувшись у вузлик, солодко спала Брунька, спочиваючи від нічної праці. Бадьоро й поспішно літаючи, чиркали якісь птички, немов померзли, та грілись тепер жвавою діяльністю.

Я визирнув у вікно й зараз же помітив, як із ями льоху вискакували шматки глини.

„Ага!“—сказав я собі й пішов умиватись.

Признатися, мені навіть трішки шкода було бідолаху. Він, мабуть, так само засоромиться, як і тоді, коли сорочку зашив.

Я навіть трішки покашляв і посидів біля ями, щоб дати бідоласі приготувитись.

Одначе, бідолаха не тільки соромився, а ще й мене засоромив. І засоромив і просто таки розсердив. Він не тільки не почував себе ніяково, не тільки не помітно було на його набряклому лиці якогось замішання, а навпаки: найодвертіше нахабство. Виразне, неприховане нахабство! Він собі посміхався своїми товстими, масними губами й поглядав на мене так, ніби моє лице було вимазане в щось погане, а я того не знав.

Видно було, що він умивався,—на щетині вже не висіли бурульки болота, як на свинях, і, здається, навіть волосся пригладжував чимсь,—чи не вибитим сонячником. Сорочка була, правда, так само роздерта, але він і тут здивував мене.

— Слиш, ти!—майже зараз же заговорив він, як я взявся до роботи. Тон був веселий, насмішуватий і якийсь хитрий.—Ти кадась мені давав свою рубашку. Казав, що чиста єсть. Давай її сюди, вона мені потрібна... А то бач яка!..

І він підняв на долоні декільки стьожок, з яких тепер, власне, складалась його сорочка.

Я мимоволі пильно подивився на нього. Гевал, без сумніву, щось затівав. Тут не без якоїсь хитрости. Добре. Я приніс сорочку. Приніс, розгорнув, навіть гарненько струсив її, щоб не було пороху. Добре, що буде далі, цікаво подивитися.

Хома одяг сорочку, застібнув її, задоволено озирнув себе і знов розстібнув комір.

— Харашо. Молодця...—похвалив він себе чи сорочку (тільки не мене).—Ну, а тепер за лопату.

Копав він уже без того захвату, що перший раз, а так, немов робив тут уже з місяць, звук до роботи й виконував її машинально, спокійно.

Викидати стало вже зовсім трудно,—занадто високо було. Тоді Хома, не хапаючись, виліз із ями, наказавши мені копати далі, а глину кидати на купу в куток. Для чого це потрібно було, я не знав, а тому й не кидав у купу, а все ж таки нагору.

Босяка довго не було, з годину мабуть. Я рішив, що він уже втік собі в пивну або кудись в інше місце, де нема льохів та лопат. Але ні, помилився: Хома вернувся. Та й не з порожніми руками. Він зробив „машину“, щоб витягати з льоху землю. Десь добув маленьке дерев'яне коліщатко, що буває на дитячих возиках, примедиковав його до товстої дошки, зробив по обводу його рівчачок, а по рівчачку провів шворку. До шворки були прив'язані складені вдвое роґіжки на кшталт рибальського сака. Закріпивши дошку над ямою так, що край її з коліщатком прийшовся над самою ямою, чортів босяк спустив по коліщаткові, як по блоку, роґожу й наказав мені накидати на неї землю. Потім скомандував „стоп“ і знов звелів тягнути до себе кинений униз кінець шворки. Я напнувся й потягнув. Роґожа з землею, ну, чисто, як сак повний риби, помалу почала підніматися нагору. І ще ж як розщитав хитрий п'яниця: дошка стояла дуже високо над ямою, так, що навіть не треба було там нагорі тягнути сак, а тільки одвести його вбік від ями й висипати на купу землю.

І що головне, так зовсім і не задавався своєю вигадкою. Так, наче це йому не первина або така річ, що й усякий придумав би. Але все ж таки не переставав насмішувато і з якоюсь думкою поглядати на мене.

Робота тепер пішла в нас далеко краще. Ми обидва швидко накидали на рогожу глини, потім кожний по черзі вилізав на гору і приймав там підтягнений знизу сак. І знов робили далі, ввесь час мовчачи.

Але незадовго до обіду босяк одкинув лопату в куток, витер руки об штани й закурив. Потім хитро підморгнув мені й, нічого не кажучи, з тим же єхидним, поганеньким посміхом поліз собі з льюху нагору.

Куди він знов пішов, я не міг придумати, хоч тепер навіть разів зо два вилазив на гору й пильно шукав очима по подвір'ю,— гевала ніде не було. Очевидно, не видержав таки й побіг перед обідом за соткою. Ех, чоловік, чоловік!

Домаха за другим разом помітила мене й вибігла подивитися на „машину“. Вона навіть допомгла мені висипати з рогожки глину на купу. За це вона вважала себе в праві постояти трішки й пощебетати над ямою. Я нічого проти того не мав і навіть часом піддавав їй охоти, кинувши на неї лопатою глини. Домаха перебільшено лякалася, вдавала дуже розсерджену з себе, кидала цілі купи землі на голову мені та все грозилася якось ще дужче одплатити. Як само, вона не казала, але, видно, що мала на думці щось надзвичайно жорстоке, бо аж сама червоніла. У неї не погані були губи, совсім не погані!

І раптом вона, дивлячись кудись там до хати, здивовано закричала:

— Ой, рятуйте! Що ж це таке?

Почувся чийсь чоловічий голос. Я, дивлячись не на Домаху, а вбік, у стіну ями, пильно прислухався. Голос заговк. Тоді я глянув угору на Домаху,—вона все дивилась у той бік з виразом сміху і здивовання на кругленькім личкові.

Я поставив лопату і швидко поліз нагору. Тоді Домаха, ніби тільки тепер згадавши про мене, закричала мені:

— Ой, швидче лізь сюди! Що ти побачиш!

Я вже знав, що побачу босяка. Я вже розібрав, чий то був голос. Мабуть, вивався в новій сорочці так, що, дійсно, треба тільки подивитися.

І що ж виявилось?—Перед ямою стояв дійсно таки гевал, але в якому вигляді: в зовсім невиваленій сорочці, в новому картузі, у якого денце було натягнуте так, як денце сита, зеленого кольору, з блискучим козирьком, зовсім, як у студентів. Мало цього: босяк помолодшав год на десять, поголившись. Так, так, він поголився, зішкріб свою їжакову щетину і лице зразу стало, як вимите. Навіть під очима опухи немов зменшилися й губи не такі масні та товсті стали.

Босяк, очевидно, пренахабно милувався вражінням, яке робив своїм виглядом. На

губі збоку висіла на кінчику обсмоктана цигарка, з якої тоненькою павутинкою ліз у око синенький димок. І чи від цього димку, чи з чого іншого, око хитрувато, з насмішкою шурилось. Руки були засунені в кешені і навіть чоботи обтерті від глини й землі. Та не то що обтерті, а, чого доброго, й по-ваксовані, бо ніби аж поблискували.

— А що, брат, га?—підморгнув мені босяк з насмішкою.—Ловко, правда?

Потім підійшов до Домахи і з непримущеним виразом обняв її. Домаха зараз же вирвалася, але зовсім не так, як вона вирвалася би тоді, коли б він обняв її раніше: тепер вона тільки здивувалася і весело обурилася.

Хома Іванович недбало покинув її і сказав до мене:

— Обідать пора. Вилазь та йди кажи, щоб стара давала вже.

Потім він пішов поважним кроком по подвір'ю, все оглядаючи уважним і майже хазяйським оком. На крик Домахи повибігали й останні мазальниці з камінчиками в руках,—вони тепер уже обтирали стіни камінчиками. Вони також аж ойкнули, побачивши Хому, але він і на їхнє дивування не звернув ніякісінької уваги. Навпаки, підійшов до стіни, колупнув з неї глину пальцем, помняв глину, потім роздивився і сказав:

— Кізяку мало, баби, клали. Порепаються стіни.

Ну, чистий тобі хазяїн! Можна було подумати, що він, справді, розуміється на тому, що говорить. Але баби розсердилися,—чи не почували, справді, що кізяку мало?

— А диви, який вискочив козак з маку! Дивіться на його, картуз надів, та й дума, що він цяця велика? А в калюжу спать! забув? Він нам буде показувать, чи кізяку мало. Ми тобі покажемо, дамо стільки кізяку, що й у вуха тобі поналазить...

Хома Іванович витер палець об одвірок, повертаючи його на всі боки, циркнув крізь зуби й попрямував у крамницю. Він і там, видно, хотів показати себе. З крамниці він прийшов зовсім задоволений, тільки поважніший і ще з хитрішим усміхом на устах.

По обіді ж у ямі, беручись за лопату й зустрівши мій погляд, він раптом засміявся й невідомо чого весело матюкнувся. Я нічого не сказав: гевал, видно, збирається ввесь час щось сказати, бо занадто якимось пильно й допитливо поглядає. Але хай сам заговорює, не треба допитуватись.

І, дійсно, гевал таки заговорив. Коли я викинув із саку на купу землю і спустився вниз, Хома зустрів мене підморгуванням.

— Ну, „товариш“...—проговорив він так, ніби не хотів більше мучити товариша.—

Хочеш, скажу тобі одну штуку? Га? Ловку штуку скажу.

Я витрусив з-під сорочки землю й весело відповів:

— Розкажи, товариш, розкажи!

— Тільки ти, брат, наперед уже мені обіщай, що не лізтимеш битися, як почувеш. Лопатку дай сюди...

— Тоб-то таке страшне скажеш?—Я вперто не хотів помічати хвастовитости босяка.

— Не, не страшне, а... Ну, от, дай сюди лопатку!

Він, розуміється, ніяких лопаток не боявся, а просто хотів цим побільшити ефект своєї „штучки“. Я простягнув йому лопату. Хома узяв і заклопотано поставив її в куток позади себе, ще й подивився, чи не зможу я вихопити її звідти. Ні, не зможу.

— Ну, так от слухай, товариш, та добре, вухами слухай. Стой, треба, брат, цигарочку закурить. Штучка така, що без цигарочки ніззя...

І він помалу, навмисне розтягуючи рухи, став крутити цигарку. Я сів на щабель драбинки і тимчасом спокійно й байдуже зчищав одною босою ногою глину з пальців другої.

— Да-а, штучка, брат...—тут босяк засвітив сірника й довго плямкав губами, розкурюючи свою махру.

— Штучка, братуха, ловка... Да-а... Ну, так і будь, скажу вже прямо, скажи: чесна дівчина Олька.

Як тільки він вимовив це слово, я якось зразу почув, що весь час догадувався, про кого буде мова. Без усякого здивовання (якого, видно, гевал дуже ждав) я відповів:

— А я звідки знаю! Здається мені, що не дуже...

— Е?

Босячнюга, певно, не ждав такої відповіді: він аж отетерів на один мент. Але зараз же хитро підморгнув і засміявся:

— Думаєш, з Григором спить? Не ревнуй, брат, не спить. Я це наверняк знаю. Напрасно ти терзаєш своє серце.

Він пихнув цигаркою і помовчав, подивляючись на мене, немов перевіряючи, яке вражіння зробили його слова.

Я здивувався і сказав:

— Хіба? Ну, не буду тепер терзати.

Босякові підходило б уже трішки розсердитись на таку мою байдужість, але він немов ще більше був задоволений балачкою.

— От і харашо, що не будеш. А то мені тебе жалко. Такий хороший парнюга, чесний, роботящий, а так гірко страждає... Ну, тільки...

Тут босяк розвів руками, неначе в безсиллю.

— Знаєш, брат, як то говоритися: своя рубашка ближче до тіла. Скажу тобі прискорбне для тебе слово, ти вже не серчай і будь молодцем... Слово, брат, таке, що... що Олька зо мною спатиме!..

І він молодцюватو поправив на голові свій новенький картуз, держачи його за блискавичний лякований козирьок і надягаючи набакир. І в той же час не зводив з мене якогось не то чекаючого, не то глузливого погляду.

Дійсно, за таке слово варто було б погладити гострієм лопатки по черепу мерзотника. Але я все-таки байдуже сказав:

— Он як? Через що ж то так?

— Через що?—поважно перепитав босяк. — А ти подумай, через що. А через що вона така добра до мене? Га?

Боже! Отак це опудало пояснило собі доброту Олі Степанівни. Я встав, засміявся і сказав:

— Ну, брат, роздабарювать нема коли, час не стоїть. А тобі радію: не будь дурнем, а то й кури тебе засміють. Чув? Ну, давай сюди лопатку та будемо копати.

Але Хома Іванович не рушився, він чудно, наче навіть задоволено вдивлявся в мене.

А давай на що хоч поб'ємось, що буде моею полюбовницею! Га?—раптом упевнено запропонував він.

— Ну, слухай, дурню, ти! Коли ти мені ще хоч слово...

— Ну, а на що йдеш, що буде?—уперто перебив він мене.—Хочеш на пальця? Як буде, так я тобі рубаю пальця, а не буде, ти мені! Хочеш?

Форменно збожеволів чоловік! Не інакше. Він уже, видно, не жартував, не сміявся, він зовсім серйозно говорив, із запалом. Чи, може, справді, мав якусь надію? Хто що може про жінку знати?

— Ну, хочеш? Давай поб'ємось! Чи шкода пальця?

— Що ж вона тобі казала?—спитав я, вдивляючись у чудну пику Хоми.

— Що казала, то не твоє діло. А от давай поб'ємось, що й тижня не мине, як вона спатиме зо мною. От там у хаті на очереті і спатиме. Прийдеш і сам подивишся. Ну?

Що за чортовиння таке?!. Босячнюга говорив так, ніби вже й завдаток якийсь мав.

— Ну, давай!—не видержав і розсердився я.—Тільки ж гляди, брат: я знаю, ти й утекти можеш, як програєш. Так от я тобі кажу: як утечеш, два пальці одрубаю. Не втечеш,—один. А вже не пожалію, пам'ятай. Треба тобі дати пам'ятку, щоб знав, що є хороші люди... Згоден?

— Згоден, чого там. Бий!

Він простягнув до мене долонею руку, але зараз же шарпнув її назад.

— Не, стій! Спервоначалу обіщай, що про наш заклад ти їй ні слова. Іначе не можу. Ідьот?

— Ну, це само собою.

— А як само собою, так можеш бить!

Я вдарив його зверху по руці, потім ми потисли один одному руки й перебили сами себе лівими руками.

— Гляди ж!—погрозився босяк, беручись за лопату.

— Гляди краще ти!—посміхнувся я.

— Я буду глядіти. За мене не бійся.

— Ой, боюсь, брат!

— Не бійся, кажу. А як-то тобі доведеться?

— Мені що? Ну, пальця одрубаш, от біда? Гірше ж не буде, га?

— Ні, не буде. Буде й пальця. На пам'ять.

— Ну, от.

Таким чином, побились об заклад. Я посміхався цілий день, поглядаючи на босяка. Господи, та один його рот чого вартий! Коли він сміється, то з рота визирають такі зуби, що можна цілу руку дати одрубать, тільки щоб не цілувати: товстелезні, сині губи й чорно-жовті зуби з великими дірками; коли губи роззявляються, то здається, що

вся глотка якась гнила, чорно-жовта. Фе! І ця пика щось собі взяла в голову й безсоромно, пренахабно сміла говорити от-такі слова! Ей, гевале, бережи пальця!

Але вже на другий день я перестав по-сміхатися. На третій же мені стало якось скучно й тяжко в ямі. Я без потреби вилазив, пив воду, сміявся з Домахою, але то мало помагало.

Хома не копав. Він гнув свою лінію і, значить, йому вже не до копання було. Але й без роботи не сидів. Е, гевалюга знав, як підступити: він цілий день що-небудь робив,—то майстрував якусь полицю для крамнички, то показував молодицям, як треба замісити глину, котрою мала бути вимазана поверх камінців хата, то заливав дірку в старім відрі. І все він умів, знав, розумів. Ну, чистий управляючий ходив по подвір'ю! Сам у моїх чоботях, у чистій сорочці з пояском, який подарувала йому Оля Степанівна, в студентському картузі. Просто не пізнати!

Але що важніше всього, то це те, що Оля раптом почала з ним форменно загравати. От що було ще дивніше! Вона не помічала ні його синіх губ, ні гнилої чорно-жовтої дірки рота, ні обвислих мішечків під очима, шепотілася з ним, посміхалася до нього так само, як до Григора, і, здається, навіть уже виходила ввечері на розмову

з ним. Я не міг того напевне сказати, я тільки знав, що Хома в той вечір довго ходив по подвір'ю, а потім ніби рипнули двері землянки.

Так, видно справа в нього швидко посувалася наперед! Невідомо якими шляхами він неухильно простував до її серця. Серце жінки! Про нього написано цілі бібліотеки книг, а хіба хто-небудь, вивчивши всі ці книжки, може сказати, що він знає жіноче серце?

Мало того: босяк уже, певно, мав таку силу над нею, що вона його трохи не у всьому почала слухатись. Очевидно, він її чогось наговорив про мене, бо вона стала вже часом назирати за роботою. Прийде до ями, а то навіть і вниз спуститься й дивиться, як я копаю. Я нічого, копаю собі, накладаю в сак, витягаю, все, що треба. А вона стоїть і пильно, строго поглядає на мене. Видно, що навіть хоче сказати щось, та, мабуть, соромно стане, покрутиться й піде, нічого не сказавши. Або скаже що-небудь так собі, вроді того, що яка добра глина тут унизу. Я муркну в відповідь що-небудь і роблю собі своє діло. Що мені: плювати, хай навіть розщитує, як хоче.

Я в ці дні майже зовсім перестав з нею балакати чи жартувати. Раніше я робив це просто для того, щоб розважити трохи

дівчину, щоб викликати на її уста посмішку. І коли її тоненькі на кінцях і широкі посередині губки розтягувалися і показували червоні, свіжі ясна й сіро-зелені строгі очі звужувалися теплим сміхом,—мені більш нічого не треба було. А коли ще крихотку засоромиться,—я міг уже бути зовсім задоволений.

Ну, а тепер справа стояла інакше! Вона вже балакала з Хомою Івановичем, вона на нього дивилася, його слухала. Босяк, властиво, трьох розумних слів скласти не міг, а вона слухала його так, наче він от-от вийме з кешені щось дуже цінне й дасть їй. Ну, що ж, хай слуха. Правда, вона могла б все-таки бути трішки делікатнішою змною й не обіжати чоловіка догляданням за тим, як він робить. Більше робив і вірила, могла б уже й до кінця повірити. Ну, та це її діло,—хазяйка.

А босяк тимчасом старався, ах, як старався! І так, і сяк, і коло старої, і коло молоді. Старій колов дрова, носив воду, товк пшоно, добував якогось зілля від ревматизму, варив його, натирав їй ноги. Стара трохи не молилася вже до нього. Молодій він бігав по справах крамниці, кудись щось возив, привозив, переносив, пересипав, наливав. Словом, біда як підсипався. І до молодичь піддобрювався, і до Григора, до

всіх, хто попадався йому на очі. Де й понурість, мовчазливість, непривітність його ділися. Такий добрий став, меткий, прислужливий! І пику свою наче підминив, очі дивилися тепер прямо в лице кожному, дивилися з добренькою увагою, ласкаво так, з якимсь смішком. Власне, якась трохи не надприродня зміна сталася з ним. Навіть не вірилося, що це тільки злісне, підле удавання. Я вже не раз подумував, що пора, мабуть, попередити Олю, розказавши їй усе одверто. Як не неймовірні були наміри нахаби, але краще бути обережним.

Та як з нею тепер говорити? Чи повірить же вона? Він же, мабуть, нашепотів їй про мене багато всякої дурниці: і про ревність мою, і про ненависть до нього, і ще бог зна про що. Чи не вийде моє попередження тільки на користь йому? От, заварив я кашу!

Про горілку ж у Хоми Івановича тепер і згадки не було, кріпився зо всієї сили. Е, коли б він хоч раз випив! Вся б його робота біля Олі звелась би на ніщо і я міг би з більшою надією на успіх поговорити з Олею. Але ж чортів босяк тримався міцно. Частенько хмарно задумувався, частенько ходив по подвір'ю, як неприкаяний, неначе щось загубивши, чи забувши та усилено пригадуючи, але не здавався.

Е, він навіть перед молодими не хотів спасувати!

Через те, мабуть, так живо все старався й робить, щоб показати, що він за всякого парубка справиться. В одну мить тут, в другу вже там, покрикує, клопочеться, по-свистує, похехекує, летить, як ошпарений, коли його покличуть, відповідає по-салдатськи (ніби-то так жартуючи): „так тошно“, „нікак нет“. Ах, боже, як же йому хотілося мого пальця!

Одно було досадно: помилився я в цій дівчині. Я все ж таки не думав, що вона може в такий час любощами займатися: брат сидить у ямі, світу божого тижнів три вже не бачить, гине там під землею, а вона тут собі то з одним, то з другим. Та ще з яким другим? Старим, поганим, гнилоротим! Ні, помилився, тут уже нема що!

І тільки часом увечері я немов забував про свою помилку і тоді я тихенько кликав до себе Бруньку і, сидячи на порозі нової хати, гладив собачку й чухав їй за вухами, якраз у тім самім місці, де любила чухати Оля.

Навкруги спокій спочинку, звуки сонні, вмираючі, тільки рудник чохав, не знаючи втоми ні вдень, ні вночі. Кротно світиться кінчик віконця із землянки, а там, за тим

віконцем внизу по вимазаній чистенькій долівці ходить сіроока, жовтоноса дівчина з дитячими, серйозними губами, які вміють так сочно, так червоно, так любо-любо посміхатися. Вона, мабуть, стоїть там у цей момент коло столу перед дзеркальцем, вробленим у стіну, і заплітає свою жовту, як з молоді чисті соломи, косу. До Хоми, може, чепуриться. Ну, бог з нею, хай собі до Хоми, хай до кого хоче. Може, їй пошукати Хому? Його десь немає, пішов кудись. Так можу побігти привести його до неї.

Раз Оля таки застукала мене в такому настрою. Я, звичайно, зараз же ховався, як рипіли двері,—навіщо ніяковити дівчину. Крім того, вона могла, бачачи, що я не сплю, бог зна що подумати: що підглядаю, сумую або щось подібне. Через те я волів собі сховатися. Але раз якось, чи не встиг, чи що, не сховався й сидів собі далі, тихенько балакаючи до Бруньки.

Оля Степанівна підійшла і, пізнавши мене, привіталася. На голові їй була біленька хусточка,—значить, кудись зібралася. Віконечко було темне, старенька заснула.

Я байдуже відповів „добрий вечір“ і потріпав Бруньку за м'яке, як з оксамиту, вухо. Брунька ввічливо лизнула мені за це руку.

— Хома Іванович спить?—помовчавши спитала Оля.

— Ні, здається, кудись пішов!—сказав я,—
Може, збігати пошукать?

— Ні, нічого... Не треба. Він прийде.

— Ну, певно, що прийде! Щоб він не
прийшов! Хе.

Я нічого не сказав і широко позіхнув.

— Ех, спать треба йти...—обережно від-
пихаючи Бруньку, встав я і потягнувся всім
тілом. Потім хитнув Олі головою й пішов
у хату.

— Скучаєте ви в нас?—раптом кинула
мені навздогін Оля.

Я зупинився і повернувся до неї.

— Ні, чого ж скучать? От кінчу тут у вас
роботу, піду далі.

— А скоро кінчите?

Спитала живо якось, мабуть, для цього й
розмову завела, щоб натякнути, підігнати.

— Та треба постараться, поспішить. Днів
ще з п'ять-шість, я думаю.

— А тоді куди?

Чи не маю, мовляв, наміру тут зостатися.

— Куди? Е, світ широкий! Не знаю.

— Хочеться вже звідси втекти? Га?

— Та, правду сказати, пора вже перемі-
нить місце. Хоч гірше, аби інше... Хе-хе!

Оля нічого не сказала і стояла непоруш-
но. Лиця її не видно було, тільки темніли
плямки очей та рота під білою хусткою.
Брунька силкувалася стрибнути на неї, але

тільки спиралася передніми лапами об спідницю і падала. Оля не помічала її.

— Ну-да!—раптом сказала вона, немов зразу прокинувшись.—У нас тут скучно.—Чоловік ви городський, звикли до іншого... Та ще, мабуть, десь там і дівчину покинули та трошки скучили вже. Правда?

І нещиро, силувано засміялася. Засміявся і я.

— Та правда! Єсть і цього трошки!

— От бачите! То ж то я дивлюся, що ви послідні дні якісь такі стали .. Видно, що сумуєте, чи скучаєте за кимсь. Так ви знаєте що?—вмить, немов догадавшись, аж скрикнула вона.—Кидайте роботу!—Їй-богу! Ви не бійтесь, ми знайдемо когось, що докопає. Правда, правда. Чого ж вам тут мучити себе?

Он-куди, значить, вела вона. Хитро!

— Ну, нічого...—засміявся я.—Не помру. І вона там не помре... Не завдавайте собі клопоту...

— Ні, чого ж мучитись без потреби?

— Нічого, помучусь трошки, зате потім солодше буде...

— Як хочете... А то, правду кажу, ми знайдемо... Та от Хома Іванович міг би. Він, здається, не збирається скоро йти звідци...

Ага, он що!

Розуміється, Хома Іванович не збирався!

Я потиснув плечима й постарався знов засміятися!

— Коли вам хочеться, щоб я пішов, так я піду... Насильно я не робитиму... Ну, а як...

— Хочеться? Ну, це вже... Ет!—раптом гнівно обірвавши себе, круто одвернулася вона й пішла до землянки.

Розсердилась, що піймалась. Не вподобалось! Я голосно позіхнув і навіть потягнувся. Потім пішов і ліг у свій куток.

Але лежати було якось незручно, нудно, тоскно.

Так, треба було йти звідци, годі всяких дурниць.

Круг мене у тьмі хати дуже обережно, немов із співчуття до мене, шаруділи очеретом якісь нічні створіннячка.

Здалека доходив брязкіт балабайки. Металічний, ніжний дзвін струн віддавався в порожній хаті самотністю й гіркою тугою. Чохала машина в руднику, десь голосно балакали чоловік та жінка. В вікні сумно, винувато, з жалем кліпали зеленими й голубими очима зірки. Загавкала Брунька, закашлялась і замовкла. Люба Брунька! малесенька, стара Брунька, третья вона коло ніжок дівчини з суворими очима, з тоненькими ниточками в куточках широких губ.

Ні, лежати неможна було. Може полегшає, як устати?

Я потихеньку підвівся й підійшов до вікна. Підійшов тільки для того, щоб подихати свіжим повітрям і не для чого іншого.

На ящичку біля землянки темніла якась фігурка з білою плямкою згори. Біля неї терся сіренький клубочок Бруньки. Як терпляче дожидає Хому.

Він, може, п'яний прийде, а вона все одно посміхатиметься до нього. Та чи тільки ж посміхатиметься?

Ах! Так он для чого їй треба було випроводити мене звідци: щоб могли приходити вночі до Хоми, щоб спати з ним!

Ну, що ж! Я можу зробити їм цю приємність. Завтра вдосвіта я вже увільню їм хату.

Так, завтра вранці я піду. Рано-пораненьку, як ще птиці спатимуть. Босяк буде засмучений, що палець утече від нього, але матиме нагороду чимсь іншим.

Брунька строго загарчала, потім з гавкотом покотилася до хвіртки. Там чулась чиясь поспішна хода. Оля, мабуть, зразу пізнала її і теж поспішно пішла назустріч. Справді, біля хвіртки забіліла постать босяка. Оля щось неголосно спитала його, він теж неголосно відповів, і вони почали шепотітися. Я бачив, як вони стояли тісно-тісно одне до одного. Потім, здається, Хома обняв її і вони пішли вниз по перевулку. Вона, значить, пояснила йому, що я ще не сплю, і

вони пішли собі кудись до річки або в степ між копи, або до скирт,—місця багато! Щастя, боже!

Я поволі знов одійшов у свій куток і ліг. Так, удосвіта, значить, прощай хатко! Прощайте, зірки, Брунька, чохання машини, балабайка, Домаха. Завтра в цей час уже лежатиму десь в іншому місці.

Так, так! От тобі й босяк, і нахаба, і злодій! Недурно співається:

„Ой, боже, боже, що та любов може“. Багато може. Що зробила з босяка? Враз зробила, як на світ іншого народила, і молодого за пояс заткнув.

Зашелестіло щось соломою, — підійшла Брунька. Вона внадилася спати біля мене. От це, справді, підходяща кумпанія мені.

— На, Брунька, на... Лягай, цюцька, тут, будемо спати... Лягай, не бійсь... Отут-о... Так... Цілуєш? Любиш, значить? І я тебе люблю... Цілуй, цілуй... Хоч ти цілуй... Ну, а тепер лягай спи. Спи, Брунька, мені треба рано вставати.

Брунька була слухняна та ще до того й старенька і, справді, швидко заснула. А мені чомусь не спалося. Я і так лягав, і сьак,—сон не йшов.

Довго лежав я з розплющеними очима. В містечку всі звуки затихли, навіть півні замовкли, і стояла м'яка, темна тиша.

І раптом десь унизу коло очеретів розлігся вистріл, гучно розкотившись яром і містечком, і зараз же зачувся многоголосий крик, свист, тюкання, топін ніг, знову вистріли. Тиша ночі вмент перевернулася в тріскучий, дикий, моторошний гомін. Брунька залилася зляканим гавкотом і як одуріла вилетіла з хати. По всьому посілку вмент теж піднявся тривожний гавкіт, почувися гукання, крики. У сусідів повибігали з хат і голосно, спростоння питалися одне в одного, що сталося. Але ніхто нічого не знав.

Біля ж очеретів крики, гамір і вистріли не переставали. Чувся топін ніг, кінських чи людських, невідомо; вражіння було таке, що хтось тікав, а за ним гналось багато людей. Потім тупотіння стихло і зменшився крик. Багато людей уже бігло по перевулку в той бік, натягаючи набігу на себе одержу.

Я збирався вже теж бігти, але в цей мент Брунька кинулася в той бік подвір'я, який був у напрямі річки. Хтось, очевидно, перелазив сюди із сусіднього двору,—тин тріщав і чулися приглушені, хапливі, захакані голоси. Брунька враз замовкла. Ага, свої. Щось плигнуло на землю і побігло до землянки. Клацнула клямка від дверей, рипнули двері і стихло. А від тину, попід стіною хати, швидко прокрадалася друга постать. Я зразу пізнав Хому.

Я стояв на дверях, але Хома мовчки відпихнув мене і вскочив у середину. Він ди-хав, як запалений кінь, аж свистіло йому в грудях. Зараз же впавши в своїм кутку на очерет, від лежав там, не кажучи ні слова, тільки часто й хрипко вдихаючи та видихаючи повітря.

Я зрозумів, що то ловили його і Олю. Але хто, як, завіщо? Одначе, питати Хому я не хотів. Хоче—сам розкаже.

На вулиці ж і біля річки все не стихало. Собаки розривались, вили, наганяючи моторошне, неспокійне чуття. Пробіг хтось конем по перевулку від річки до контори. Його з криками розпитували, але він не відповідав і кричав:

— Бережись, прозтопчу!

Далі гамір почав від річки присуватись все ближче та ближче, наближаючись до хати Ревунів.

Пробіг ще один верховий і я, стоячи у вікні, розібрав на коні фігуру стражника. Він також летів і кричав:

— З дороги! Чого треба? Зайдіть по квартирах! Зайдіть усі, а то стріляти будемо. Марш сцюдова!

І лаявся озвірілим і напружено-зляканим голосом. Шахтарі в підштанках, босі й без шапок пробігали назад повз мое вікно і три-можно перекидалися словами.

А гомін багатьох голосів усе ближче та ближче підступав. Чути вже було лайку і крики:

— Не смій битися! Не смій!

— Мовчать! Стрілять прикажу,—весь час розлягавсь чийсь голос.

— Мовчать, говорю!

По перевулку вже сунула велика юрба людей. Чувся брязкіт заліза, шаркіт ніг, крик, лайки, гукання до когось.

І вмить сусідів Гаврило дуже голосно закричав десь з боку хати:

— Слиш, хлопці! Куди вас ведуть?

— Арештували!—зараз же закричало з юрби декілька голосів. Вони хотіли ще щось сказати, але той же голос, що кричав „мовчать“, якось пискливо розрізав повітря:

— Поліція! Як ще одно слово почуєш, стріляй!

Видно було, що це останнє напруження і тоді, справді, зостається тільки стріляти.

Всі, мабуть, зрозуміли це, бо зразу замовкли і йшли повз мої вікна в мовчанню. Тільки голосно сопли й тяжко дихали, як після борні. Близько од вікна, майже коло самого лица мого, пройшов стражник із рушницею в руці. Він, видно, був дуже схвильований, бо швидко-швидко бурмотів про себе матюки, мабуть, сам того не помічаючи. За ним ще одна стражницька постать, потім друга,

третя; чоловік сім поліцаїв тільки з одного цього боку. А посеред перевулку збитою масою сунули арештовані, сіріючи в пільмі білими сорочками.

Хома весь час лежав у своїм кутку й не рухався. Коли гомін затих, він хутко став на ноги й визирнув. Потім одвернувся і люто сплюнув.

— Засипались, сукини сини! Казав же я... Ех, боже мій, пропало діло! Всіх, мабуть, забрали. На якого чорта було збираться... Дурноляпи!

Він вирвав із кешені пачку з тютюном і став робити цигарку. Я вже з самого початку, як він ще прокрадався від тину до хати, почав про де-що догадуватись. А тепер уже зовсім ясно було, що босяк якимсь чином проліз до шахтарів і разом із ними щось затівав. А я навіть не підозрівав нічого! І всі ці залицяння до Олі, виходить, мали зовсім інший характер? Але заклад же на палець, що значить? Як його треба розуміти?

Хома закупив і знову ліг на своє місце.

Купив він гарячково, голосно затагуючись і видихаючи дим. Цигарка червоним кружечком раз-за-раз освітлювала його ніс і одне око, блискуче й напружене.

— Слїш, ти!—вмить неголосно, але таким чудним тоном покликав він, що я зразу весь напружився.

— Ну?—обізвався я.

— Іди сюди. Ближче.

Я, вчуваючи, що виясниться де-що, підійшов і присів біля самої голови Хоми. Хома плюнув на долоню, хапливо притокмачив у ній недокурок, обтер руку об штани, і, наблизивши майже до самого мого лица свої круглі, напружені очі, зашепотів:

— Слухай: согласився б ти виручить Івана? Га?

Пропозиція була цілком несподівана.

— Тоб-то, як виручить?

— Як, це розговор інший. Ти говори: согласний чи ні? Товариша виручить. Согласний?

— Согласний.

— Верно? І на все підеш? Хоч би на случай чого... і на опасность пішов би? Га?

— Пішов би.

Я рішуче нічого не розумів: босяк і така мова, такий тон, вирази, такі наміри. Або я нічого не тямив на людях, або тут було щось непевне.

— Верно? Ну, так от... Ага, ти знаєш, кого це повели? Це та партія, що мала одбити Івана, як його повезуть. Якась сука видала поліції, не інакше. Добре, що ми з Олею спізналися!

У мене тьохнуло й глухо забилося серце: чи не сиділа та „сука“ отут переді мною?

— Ну, та чорта з два!—раптом схопився на коліна Хома.—Це ще не все! Так согласний? Добре, ми ще потягаємся! Слухай. Я зараз піду і прийду або вранці сьогодні або завтра ввечері. Чуєш? Так і скажи Олі Степанівні. Завтра ввечері, не пізніше. Як не буде ввечері часов так у дев'ять-десять, значить, не ждять. Чуєш? Ну, та ще скажи, як засиплюсь, що кланявся. Я йду в Конопате. Не забудеш? Ага! Та ще от що перекажи Олі: хай напише записочку брату, щоб цеї ночі готов був плітувать, тікать, значить. Щоб на саму гору виліз і під лядою дожидався. У хліб пушай затке, як і перше... Та щоб сірників не забула покласти, а то ж і не прочитає там. Не забудеш? Ну, добре. Стало быть, прощай пока.

Він говорив, як у гарячці. Так само схопився і пішов у двері, що ледве сіріли в пільмі. Але раптом швидко вернувся і тим же тоном проговорив:

— А на мене не серчай. Слиш, товариш? І спасибі тобі. Перекажи і Олі Степанівні, що Хома благодарив її за все. Слиш? Ну, та ще може вернись.

І з цими словами знов повернувся і вийшов.

Ій-богу, я готов був повірити в щирість його слів, коли б це не було так неправдоподібно, неможливо і коли б раніше не було багато чого другого, що примушувало бути

обережним із цим чудним чоловіком. Чорт його знає, що він затіває, через що, властиво, так схвилюваний, куди йде тепер і яку роль грав у цім арештуванні. Все мало непевний, підозрілий характер. Нічого, розуміється, неймовірного не могло бути в тому, що він видав усіх за хорошу плату. А видавши, хотів тепер одтягнути час і втекти. Для цього, може, й вигадав якийсь там план. А щоб повірили, взяв сердечний, щирий тон... А втім, здається, кращий актор навряд чи заграв би так. Щось у тоні його було таке глибоке, таке надзвичайно душевне, що...

А з другого боку—через що ж тільки він запізнився?! Через що не сказав мені куди йде?..

Я не спав усю ніч, роздумуючи над загадкою, яку завдав мені босяк.

Не спав і посілок, глухо хвилюючись і світячи маленькими квадратами вікон. Іноді перевулком поспішно проходили по двоє й по троє шахтарі, неголосно й заклопотано балакаючи. Собаки не вгавали до самого ранку, навіть півні перекликались тривожно й сполохано. Тільки машина чохала все так само: рівно, однотонно, байдуже.

Тільки стало сіріти, як я пішов у свій льох і став копати, стараючись у роботі трохи відпочити й нічого не думати.

Босяк уранці не прийшов. Оля Степанівна зараз же, як встала, прийшла до мене і спитала про нього. Я сказав їй усе, що доручив мені Хома, і вона мовчки хитнула головою. Хитнула байдуже й без всякого оживлення, — вона вже нічого не ждала й загубила всяку надію. Та й як, справді, тепер уже можна було виручити Івана? Його, напевне, цієї ночі повезуть, а ті, що могли б одбити, сидять сами десь під доглядом мовчазних стражницьких рушниць.

Лице в Олі було стомлене, жовто-сіре, в ластовинні й з хоробливо-блискучими, спухлими повіками очей.

Удень вияснилось, що арештували всього одинадцять чоловік, але мали арештувати ще багатьох. Івана Ревуна, були чутки, збирались сеї ночі везти з рудника.

„Тьотя“ все ж таки понесла йому й сьогодні обід. Я не знав, чи сховала Оля в йому записку, як казав Хома. Та й що могла допомогти та записка?

Перший раз за весь час не вечеряли Оля й мати її перед земляночкою. Перший день Оля не перегукувалась із сусідами, не жартувала, — вони обидві сиділи в хатинці, бог його знає, чого дожидаючи.

Сумно жовто-червоний спадав вечір. Я пожував сала з хлібом і сидів на порозі хати, поглажуючи Бруньку по кругленькій

голові. Над рудником загорілась велика зеленкувата зірка. Вали понуро й важко темніли на синьому фоні вечірнього неба. Сьогодні не чути було ні гармоній, ні балабайок. І не співали дівчата-куховарки, варячи вечерю шахтарям. Затих рудник і затаївся, передумуючи вчорашню ніч. Кротко й журно, як лампадка, світилось віконечко землянки, а двері глухо були зачинені. Не рипітимуть вони цього вечора, не випустять із хатинки тонкої постати з біленькою хустиною на голові. Бач, Брунько, як сумно, як тихо сьогодні!

Брунька лизнула руку і по-старечому з присвистом зідхнула, наче й справді розуміла все.

Вмить за моєю спиною у хаті щось м'яко гупнуло, немов плигнув з вікна кіт або впала глина з стелі. І зараз же зачулось шарудіння, потім знов щось стрибнуло, але вже твердіше й важче, неначе людина. Я хутко підвівся і ввійшов у хату. Там стояв Хома з клунком у руці.

— Ага, ти тут!—зараз же зашепотів він.— Добре, що нікуди не пішов. Треба чоботи достать. Чуєш? Оля ще не спить?

— Ні...

— Біжи поклич її сюди. Та скажи, як має чоботи, хай дасть тобі. Та швидче. Треба скоро.

Я побіг. Що ж це виходило: він прийшов! Значить, не брехав, вигадуючи якийсь план? Значить, справді, має якісь надії? Чи й тут якась паскудна хитрість, тільки складніша?

Оля зараз же вибігла, як я покликав її. А дізнавшись, що прийшов Хома, раптом захвилювалась і зраділа,—заговорило таки серце.

Чоботи у неї знайшлись, Іванові, старі. Нічого, Хома поклав їх біля свого клунку й сам сів на землю.

— Сідайте й ви та слухайте,—сказав він тихо. Говорив він коротко, рішуче, як чоловік, котрому нема часу довго розбалакувати, а треба робити діло.

Діло ж було таке. Хома хотів сеї ночі визволити Івана. От так визволити та й край. Що буде, на одчай божий, одним словом. А для цього він придумав таку штуку (він ще раніше її придумав, та все була надія, що інакше можна буде визволити). Штука така: опівночі чи може краще навіть трохи пізніше, як сон добре братиме стражників, прийти просто до Іванової шахти, убити двох сторожів його і витягнути його звідти. Як саме підійти до тих сторожів? А от як. Для цього він, Хома, минулої ночі вкрав у Конопатому з квартири стражників два поліцейських картузи та два мундири. Ми переодягнемось в ці мундири, візьмемо в руки по

ножеві і, ніби зміна, підійдемо до стражників. Тут раз-два ножами махнули й ні крику, ні гвалту. Потім ляду зломилі ломиком (треба не забути!), і Іван на волі. А тоді просто до Федора Косоого, на коні і гайда так, як раніше планували. Головне в цій усій штуці—сміливість і нахрап. Кому прийде в голову, що іменно так візьмуться визволяти? А коли будемо підходити до стражників од їхньої казарми, то треба буде засвітити шахтарську лямпочку, як це роблять сами стражники, коли йдуть змінати. Він не одну ніч пролежав у бур'яні, слідкуючи, як саме вони це роблять.

— Ну, согласний ти на таку штуку, кажи?— швидко й з тим же гарячковим не то захватом, не то молодцюватістю спитав він мене.

Я мовчав. Справа була явно божевільна й зарані осуджена на невдачу. Він чоловік недурний і повинен був би й сам це бачити. Чому ж він не бачив, а, навпаки, удавав, що гаряче вірить у неї? Ризикувати життям, згодитись на смерть або каторгу,— для цього треба було вірити в успіх діла або хоч у свого спільника.

Але тут поруч зо мною на землі сиділа Оля й так страшно, чуйно, непорушно мовчала, немов усім тілом ждучи моєї відповіді, що не вистачало сил сказати „ні“.

— „А що, як удасться?“—раптом із викликом скинулась думка, і серце відразу забилося дуже, часто, захоплюючи дух. І мені на мент навіть уявилося, як ми підходимо до шахти, як несемо лямпочку, кричимо щось і потім раптово кидаємося на вартових. Господи, хіба ж це так уже нездійснимо? Тікають же з тюрем, підкрадаються ж на війні до вартових. Через що ж тут неможливо? Через те, що я боягуз?

— Добре, згода!—сказав я якимсь не своїм і дуже здавленим голосом, таким, яким кричиш у сні.

Оля глибоко зідхнула, заворушилась, хотіла встати і знов сіла.

Хома зараз же хапливо кинувсь до клунку, розв'язав його і вийняв одну за одною поліцейські украдені речі. В одному з мундирів було загорнено два великих різницьких ножі. Де він їх узяв, господь його знає. Вони тьм'яно поблискували і одсвічували до зірок у вікні. Я одяг Іванові чоботи, потім мундир і картуз. Те саме зробив і Хома. Дійсно, в темноті ми зовсім були схожі на двох поліцаїв.

— Що шашок нема, так це не буде помітно. Тут аби мундир та хуражки!—заспокоюючи прошепотів Хома.

Оля ходила круг нас обох і мовчки помагала одягатись. На мене мундир був трохи

тіснуватий, і вона допомогла мені застібнутись, м'яко й тепло весь час торкаючись своєю рукою до моєї шиї й підборіддя.

Хто його зна, яка була година, але судячи по всьому, надходила північ. В посілку не чути було гомону людських голосів, собаки не гавкали на прохожих, у вікнах хаток і казарм не світилось уже. Треба було рушати. Там на місці можна прилягти в бур'яні й вибрати найкращий момент.

— Ну, Олю Степанівно, ви ж тут дожді-дайтеся... Або ще лучче: пробігайтесь тим-часом до Косоогого та подивіться, чи коні наготовлені. Я до його оце забігав, він обі-цяв, а все ж таки...

— Добре, піду...

— Ну, значить, той... Ну, хай бог помагає! Може, не побачимось, то... прощавайте, Олю Степанівно...

В темноті не видно було виразу облич, але я багато дав би, щоб подивитись в цей момент на Хому та й на самого себе.

Оля, я бачив, найшла руку Хоми й дуже потисла її. Вона нічого не говорила, ні слова, навіть „прощайте“ не сказала. Так само потисла й мою руку й рука була дуже гаряча й суха.

Рушили. Я для чогось ішов на шпиньках і все старався сховати в рукав ніж так, щоб

він був між сорочкою і мундиром, але холодна сталь увесь час попадала на тіло.

Коли Хома вийшов уже на подвір'я, а я був на порозі хати, я раптом почув, що мене зразу шарпнули. Я хутко озирнувся. І в той же мент до мене зразу наблизилось лице Олі, потім шию мою обхопили її руки й на губи гаряче, сильно лягли її сухі губи. Лягли й зараз же одірвались, а в груди штовхнули руки її й випихнули мене надвір. Все це стало так раптово, що я майже нічого не зрозумів, що то було: поцілунок, чи сказати хотіла щось, чи що таке?

Але груди стали вмить сповнюватись теплою-теплою ніжністю, зворушенням і жалістю.

Так! від цієї хвилини ти можеш сміливо покластися на мене, люба дівчино! Будь, що будь, а я не зраджу твого великого, жорстокого довір'я. Кінець.

Хома нічого не помітив, він міркував, кудюю краще пройти. Так, перевулком наліво найкраще, там мало народу ходить і ближче до степу. В степу ж у цю пору ні одна жива душа не буває. Аби тільки з стражником яким не зустрітись. Ну, гайда! Але держатись рівно, сміливо,—поліція іде й більш нічого.

В перевулку ніхто не зустрівся. Мерехтіли й дрижали, неначе від хвилювання, зірки

в глибокому темносиньому небі. Ніч була свіжа, з соковитим, пахучим вітерцем із степу. Мені навіть ніби трошки холодно часом ставало, але то, може, й від чого іншого було. Але ноги й руки були надзвичайно легкі, немов з папіросного паперу зроблені. Здавалось, подуй вітер трошки дужче і я, весь дрібно дрижачи, полетю над хатками.

— Тільки, брат, зівка не давать, слиж?— несподівано прошепотів уже в степу Хома.— Тільки підійдемо, так кидайся і бий почом зря. Чуеш? Ціляй ножем прямо в горло. Одною рукою хапай за голову, а другою в горло сукиного сина. А надто пильнуй, щоб крику не наробив або не вистрілив. Бо тоді пропало діло. Все діло в тому, щоб без гвалту, щоб тихо. Тоді чорта з два вони нас піймають. Вони змінються аж уранці. А ми прийдем, ніби провірка. Понімаєш? У них часом буває провірка, старший провіряє, чи не сплять. Ну от ми їх і провіримо. Нам би тільки час-два места виграти, а там лови нас!

Я весь час тільки головою кивав і пильно, до болю в очах, придивлявся по обидва боки дороги. Через що я це робив, не знаю; чи не підозрівав я, що десь по дорозі лежить наготовлена стражниками й Хомою засідка на нас?

— Ах, та ж бісова душе!—раптом трохи не крикнув Хома й зупинився.—А ломик?!

Забули! Я ж так і казав. Ну, що ти його будеш робить?! Треба вертатись. Ах, ти ж... бісова душа! Нну?! Треба вертаться. Сядь або ляж отам під валом і жди мене. Я бігом. Я легенько свисну, як прийду... От-так...

І Хома тихенько, як ховрашок, свиснув. Потім повернувся і швидко пішов назад. Я звернув із дороги й пішов до валу. Вибравши ногами ямку, я ліг і став ждати.

Щось було непевне і в цьому, що Хома ломик забув. Чи не побіг він попередить кого слід? А втім, все одно!

Легкість по всьому тілі була надзвичайна. Груді розпирало якимсь дивним чуттям, і не радістю ніби, а чимсь гарячим, як дух горілки. На губах же все з'являлась теплота сухих і ніжних губ. В рукаві весь час почувалось вістря ножа, що легко часом поколював трошки вище ліктя. З степу вітер повівав і десь за горбом сухо тарахкотів драбинами селянський віз. А за валами, так, наче нічого й не мало статись у цю ніч, одноманітно, байдуже, уперто й нудно чохала машина.

Хоми щось довго не було. А чи не побіг він прощатись з Олею?

Але губи згадали ніжну раптову теплоту губок і по всьому тілі знов пройшло ніжне, хвилююче зворушення.

Почулись кроки на дорозі, потім легенький обережний свист ховрашка. Я хотів і

собі так свиснути, але вийшло дуже голосно, і я злякано обірвав свій свист.

— Ходім!..—шепотом прошипів із дороги Хома.

Я хутко підійшов до Хоми, і ми пішли далі, озираючись і гостро приглядаючись до кожної тіни.

Дорога й вал завернули вправо. І зараз же стало видно темну велику будівлю казарми й два освітлених вікна в ній. Одне з одного краю, друге з другого, посередині темно було. Вправо від казарми саженів на тридцять від неї під самим валом лежала шахта № 7. Там жовтів невеличкий вогник, мабуть горів лихтар коло сторожів. Хома зупинився.

— Ех, закурить хочеться!..—прошепотів він.—Ну, та вже... Так, значить, ідемо, брат? Га?—спитав він, чудно придивляючись до мого лица.

У мене теж сильно билось серце, так сильно, що аж дух забивало й щось душило за горло, аж ковтати хотілось. А слина була липка, густа й гаряча.

— Ідемо!..—машинально прошепотів і я.

— Ну, так господи благослови!—скидаючи поліцейського картуза, в якому він мені весь час здавався чужим, хрестячись і раптово, як у воду, кидаючися вперед, сказав Хома. Я ж тільки одщипнув один гачок, що душив мені горло, і рушив разом з Хомою.

— Гляди ж: провірку йдемо робити!—за-шепотів Хома вже злісним, рішучим шепотом. —А як із казарми хтось вийде, так просто ножем у бік—помішає. Понімаєш?..

— Добре...

Контури казарми ставали все виразнішими. Стало видно в одному з вікон голови людей. Здається, їх було двоє. Вони, мабуть, сиділи біля столу й щось читали.

Коли ми вже зовсім близько підійшли до казарми, з дверей неначе вийшов хтось чи ввійшов, бо двері грюкнули.

Хома зупинився і присів. Я зробив те саме. Біля казарми було тихо. Ми довго, як мені здалося, так просиділи, не рухаючись і прислухаючись.

Потім Хома помалу підвівся, озирнувся до мене, хитнув головою, і ми знов обережно рушили далі.

У вікні так само виднілися дві голови. Одна з них повернулась назад, видно, говорячи до когось. Потім знов нахилилась.

Ми на шпиньках пройшли на той край казарми, що був ближче до шахти № 7. Світло коло шахти було видно краще. Навіть можна було розібрати якісь стовпи, освітлені лихтарем.

Хома вийняв з-за пазухи шахтарську лямпочку, присів і сказав мені заступити його,—він хотів засвітити лампу.

Я теж присів і яко-мога ширше розіп'яв поли свого короткого мундира. Коли сірник блиснув, ми обидва хутко озирнулись, але зараз же Хома запалив лампу. Потім прикрив її полою, устав і шепнув:

— Ну, тепер держи ніж наготові. Та сміливо!

І він, шарпнувшись, зразу пішов уперед твердим, рішучим, салдатським кроком. Я мусив аж підбігти, щоб порівнятися з ним.

І от, пам'ятаю, мене наче щось раптом штовхнуло з середини: та що ж це таке діється?! Чого я йду десь у степу з ножом у рукаві, готовий всіма помислами й мускулами своїми встромити його в горло живої людини, поруч з чудним, підозрілим суб'єктом?

І вмить пронеслась переді мною картина моєї кімнати в городі, стара канапа з обвислим, як у поросної свині, животом, велосипед у кутку, бурий з жовтизною дим асфальту, що вариться на вулиці у великому казані. Як чудно все й безглуздо!

Та що ж воно за чоловік, оцей, що йде поруч зо мною, що так напружено, не кліпаючи, як сновида, дивиться на вогонь? Як я міг довіритись йому? Навіщо? Та це ж дико й безнадійно те, що ми затіяли! Та він же веде мене просто в руки стражників, це ж той самий чоловік, що хотів оддати мене жандарам. Що я роблю?!

Але я йшов, не отстаючи й так само міцно та рішуче стискуючи ніж у руці. Світло шахтарської лампочки, яку Хома ніс врівні із своїми колінами, ритмічно гойдалося, кидаючи перед нами невеличкий півкруг. Трава сухо ламалась і шаруділа під нашими ногами.

Серце перестало так сильно битись, але неначе підійшло вище, трохи не до самого горла і трималось там з таким напруженням, що, здавалось, ось-ось зірветься. Слина, липка та густа, заливала горло і треба було щохвилини ковтати її.

Біля шахти не помічалось ніякого руху,—мабуть, стали вартові.

І раптом звідти несподівано почувся зовсім не сонний, а, здавалось, навіть здивований голос:

— Що случилось? Хто такі? Ти, Капустін?

— Поверка!—голосно і строго крикнув Хома.

Я бачив, як коло лихтаря з'явилась тінь, потім друга. Зачулась неголосна, швидка балачка. Звідкись взялась ще одна постать, очевидно, підвелася з землі. Значить, їх там не двоє, а троє?! І чого вони так чудно поводяться? Чого всі озирнулись до нас і не рушаться, немов приглядаючись?

Мені вже виразно видно було жовті плями облич і рук.

Хома раптом зупинився і шепотом люто вилаявся матюком.

— Там поверка!—прошипів він до мене.

Я почув, як серце моє зразу й холодно упало вниз. Я весь обважнів і стало якось скучно, скучно.

— Тікати чи що?—хрипнув Хома.—Чи на них? Ти як?

Але я не встиг відповісти. Від шахти вмиль зачувся голосний, строгий крик:

— Хто ідьоть? Одвічай!

Потім неголосно той же голос проговорив щось, мабуть, даючи наказ. І знов ще голосніше, напруженіше й рішучіше до нас:

— Слиш там? Одвічай січас! Стрілять будем!

— Тіккай!!—хрипко, з люттю кинув мені Хома і, якось криво перегнувшись, кинувся назад і побіг.

Я інстинктивно зщулювся, зібрав себе в малесенький вузлик і, відчуваючи, як ноги мої наче сами вириваються з тіла, що-сили погнав у другий бік і теж назад.

В той же мент вибухли вистріли, покотившись тріскучою луною понад валами, потім зачулись крики, свист, гукання. Я мимоволі на-бігу повернув голову в той бік, де тікав Хома. О, сказився чоловік: він біг із лямпочкою в руці, очевидно, забувши кинуть її, не думаючи про неї, не знаючи, що вона у ньо-

го в руці. Її світло, дрижаче й стрибаюче від його скаженого бігу, гасало по чорному степові, служачи метою для стражницьких куль.

Знову вибухли вистріли. І вмить стрибаюча світляна смужка лямпочки зупинилась і в тому місці тихо, як гаснуче багаття, зажовтів у траві слабенький вогник.

Я на мент тяж зупинився, широкими дикими очима дивлячись на цей затихлий вогник, але ноги мої знов рванули мене й понесли понад валом до поселку.

Колу вистріли затихли, я, задихаючись і держачись за бік, де нестерпно кололо, видряпався на узбіччя валу й подивився в той бік, де впала на землю шахгарська лямпочка. Там тепер рухалось світло лихтаря і миготіли невиразні постаті людей.

У ту ж ніч Федір Косоокий одвіз мене на станцію.

І от я знов лежу на канапі, дивлюсь у стелю й бачу темну, синю ніч, гострі лінії поліцейського картуза й напружені, напружені до світла лихтаря круглі очі. Бачу мій льох і другі сіро-зелені очі, бачу нахабний посміх виголеного, збухлого лица і простягнену долонею догори з чорними брудними по ній лініями руку. Я багато бачу картин, і

в грудях у мене, як ніжний, тоскний дзвін струн, проходять хвилі туги, зворушення, ніжності і... непорозуміння. Я багато хотів би узнати, багато хотів би вияснити собі й не знаю, чи буде те коли.

Всеукраїнське Робітниче Кооперат. Вид-во ВУРПС

„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

ПРАВЛІННЯ—Харків, Палац Праці, пом. 126.

ТЕЛЕФОНИ—8-76, 44-04, 44-05, 29-88.

ЦЕНТРАЛЬНА КНИГАРНЯ ТА СКЛЕП—Пл. Рози Люксембург, Палац Праці, 52-05.

ФІЛІЇ ТА ПРЕДСТАВНИЦТВА

в Харкові, Дніпропетровському, Одесі, Артемівському, Луганському, Сталіно, Маріуполі, Кривому Розі, Єнакієво, Микитівці, Макіївці, Криндзівці, Алчевському та инш. містах.

ВИЙШЛА З ДРУКУ Й НАДІЙШЛА ДО ПРОДАЖУ ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА:

Українською мовою	Ціна
Амп П'єр—Оповідання	7 коп.
Гордієнко К.—Червоні роси	6 „
Гордієнко К. Харчевня „Розвага друзів“	10 „
Горький М.—Двадцять шість і одна .	10 „
Леонтович В.—Салдатський розрух .	10 „
Гюї де-Мопасан — Селянські опові- данья	10 „
Гермінія-цур-Мюзен — Патріот . . .	35 „
Окунів Я.—Газ професора Морана (уто- пічний роман)	45 „
Стефанік В.—Лесева фамілія та інш. оповід.	10 „
Франко І.—Сатири	10 „
Штангей В.—Батрачка	25 „
Юрезанський В.—Оповідання	15 „
Гюї де-Мопасан—Бродяга	10 „
Винниченко В.—Записна книжка . . .	8 „
Слісаренко О.—Сліди бурунів	1 крб. 40 „
Стефанік В.—Новели	7 „
Винниченко В.—Голод	7 „

Всеукраїнське Робітниче Кооперат. Вил-во ВУРПС

„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

ПРАВЛІННЯ—Харків, Палац Праці, пом. 126.

ТЕЛЕФОНИ—8-76. 44-04, 44-05, 29-88.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КНИЖКОВИЙ СКЛЕП І КНИГАРНЯ

Вид-ва—Харків, пл. Р. Люксемб., Палац Праці, Тел. 52-05

Ф І Л І І В И Д А В Н И Ц Т В А

в Артемівському, Сталіно, Луганському, Маріуполі, Микитівці, Дніпропетровському. Київі, Кривому Розі, Одесі та инш. містах.

ВИЙШЛА З ДРУКУ Й НАДІЙШЛА ДО ПРОДАЖУ серія „Українські письменники в перекладах російською мовою“

- Франко И.— На дне. Повісті та оповідання.
Переклад за редакцією І. Айзенштока.
Передмова Анд. Річицького.
Ціна 1 крб. 75 к., в палітурці 2 крб.
- Любченко Аркадій—Далекіе и близкіе. Оповідання. Переклад за редакцією автора. Передмова проф. А. І. Білецького.
Ціна 1 крб. 30 к., в палітурці 1 крб. 55 к.
- Копыленко А.—Лезвія. Оповідання. Переклад А. Матійченка за редакцією автора. Передмова проф. А. І. Білецького.
Ціна 1 крб. 30 к., в палітурці 1 крб. 55 к.
- Гринченко Б.—Под тихими вербами. Повесть. Переклад за редакцією І. Айзенштока. Передмова М. Сафаріна.
Ціна 1 крб. 90 к., в палітурці 2 крб. 15 к.
- Коцюбинский М.—Именинный подарок. З передмовою В. Коряка.
Ціна 1 крб. 50 к., в палітурці 1 крб. 75 к.
- Винниченко В.—Обручение. З передмовою Анд. Річицького.
Ціна 1 крб. 80 к., в палітурці 2 крб. 05 к.

Вийшла з друку й надійшла до продажу

ПРОФЕСІЙНА ЛІТЕРАТУРА

	Ціна
Анцелович—„Робота серед батраків“ (промова на першій Московській губконференції наймитів)	13 коп.
Дьоготь В.—„Фабзавком“ (порадник для членів ФЗК)	50 „
Квірінг Є.—„Партія, профспілки та село“	10 „
Мінц М.—„Геть страхову неписьмен- ність“	20 „
Томський—„Підсумки VI з'їзду проф- спілок“	20 „
Томський—„Ближче до мас“ (промова т. Томського на VI з'їзді Ленін- градської ГРПС)	15 „
Гінзбург А.—„Профспілки в СРСР“	35 „
Фін—„Двадцять років російського профруху“	35 „
Юл. Борисович—„Як збудовано спілки в радянському Союзі“	45 „
Бакал І.—„Спілка, завком та РКК“	23 „
Баранов — „Що таке професійна спілка й як спілки провадять роботу на селі“	55 „
Томський М.—„Принципи організацій- ного будівництва професійних спілок“	55 „

Вийшла з друку й надійшла до продажу
ПРОФЕСІЙНА ЛІТЕРАТУРА

	Ціна
Томський М.—„Нариси профруху в СРСР“	40 коп.
Мезенцев і Подолянин — „Охорона робітничої праці“	25 „
Шмідт — „Чому виникають і як розв'язуються трудові конфлікти“ . . .	17 „
Гінзбург — „Навіщо потрібні та як повинні працювати виробничі наради“	18 „
Тетерін — „Про що говорить статут професійної спілки“	30 „
Томський М. — „Підсумки роботи та чергові завдання профспілок“ . . .	35 „
Резолюції XV Всесоюдної та I Всеукраїнської партконференцій з питань профруху“	18 „
Резолюції III Всеукраїнського з'їзду профспілок	45 „
Шейнгауз — „Як повинні працювати ревкомісії фабзавкому“	50 „
Чорний Б. — „Соціяльне страхування“	50 „
Талалай — „Профспілкові питання на I Всеукраїнській та XV Всесоюзній партконференціях“	30 „
Колесніков — „Нариси з історії професійного руху на Україні“ . 1 крб.	50 „

(1986) 628
Ур. 65 коп

„ДЕШЕВА БІБЛІОТЕКА КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТВА“
Видавництва „Український Робітник“

Від № 1 до № 21 включно розіродано.

№ 36. Винниченко—Таємна пригода	5 к.
№ 37—41. Винниченко—Боротьба	25 "
№ 42. Шевченко—Сон	5 "
№ 43—46. Короленко—Хапун	20 "
№ 47. Коцюбинський—Що записано в книгу життя	5 "
№ 48—50. Вовчок—Інститутка	15 "
№ 51. Кониський—За кригою	5 "
№ 52—53. Коцюбинський—Кат. Невідомий	10 "
№ 54—56. Винниченко—Талісман	15 "
№ 57. Фраєко—В тюремнім шпиталі	5 "
№ 58—59. Винниченко—Терень	10 "
№ 60—61. Аркадій Любченко—Оповідання про втечу	10 "
№ 62. Стефаник—Синя книжечка	5 "
№ 63—64. Слісаренко—Президент Кислокапу- стянської республіки	10 "
№ 65—66. Коцюбинський—Коні не винні	10 "
№ 67. Стефаник—Палій. Май	5 "
№ 68. Кониський—У тісної баби	5 "
№ 69. Копиленко—Кара-Круча	5 "
№ 70. Слісаренко—Шпоньчине життя та смерть Сто тисяч сил	5 "
№ 71. Винниченко—Ланцюг	5 "
№ 72—76. Винниченко—Босяк	25 "
№ 77. Стефаник—Злодій. Кленові листки	5 "
№ 78—80. Винниченко—Радість	15 "
№ 81. Слісаренко—Алхемик. Канонір Душта	5 "
№ 82—84. Слісаренко—Плантанції	15 "

1347

PA 628 4